

พุทธศิลปะ

Buddhist Art

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

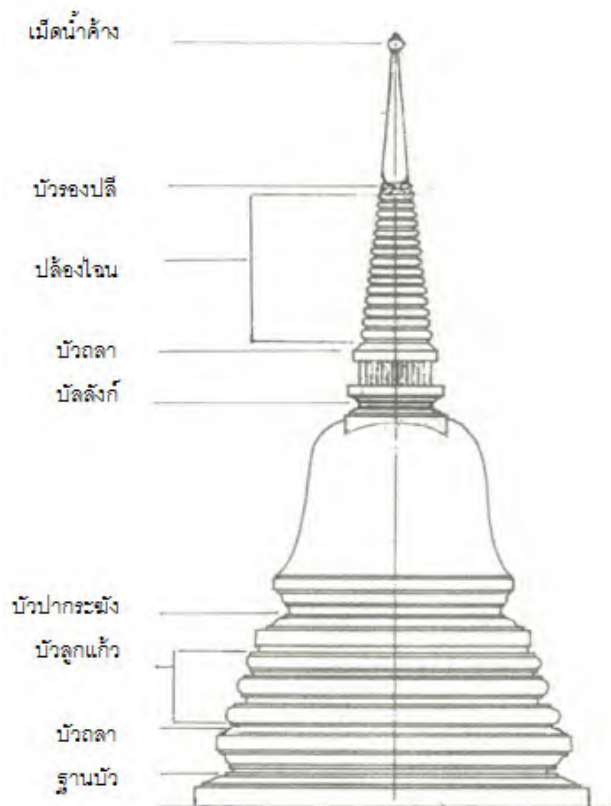
หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต

หมวดวิชาเฉพาะ

ตำรา

๑๐๑ ๔๑๓

พุทธศิลปะ Buddhist Art

โครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร

กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศิลปะ Buddhist Art

- ผู้แต่ง : คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- คณะกรรมการ : ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ
- ผู้ทรงคุณวุฒิร่วมผลิต : ผศ.ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ
- ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ : ศ.ดร.ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม
- ศิลปะและรูปเล่ม : นายสมบุรณ์ เฟ่งพิศ
- พิสูจน์อักษร : นายสุชญา ศิริธัญญาร พระมหาขวัญชัย ปุตุตวิเสโส
นายจิระศักดิ์ ธารสุขกระจ่าง นายสุภฐาน สุดาจันทร์
- ออกแบบปก : นายพิจิตร พรมลี
- พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ธันวาคม ๒๕๖๑
- จำนวนพิมพ์ : ๒,๐๐๐ เล่ม
- ผู้อุเคราะห์ข้อมูล : รศ.ดร.จากรุวรรณ พึ่งเที่ยร ผศ.ดร.ศิริโรจน์ นามเสนา
- ลิขสิทธิ์ ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ห้ามการลอกเลียนไม่ว่าส่วนใดๆ ของหนังสือเล่มนี้
นอกจากจะได้รับอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

พุทธศิลปะ = Buddhist art.-- พระนครศรีอยุธยา : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2561.
340 หน้า.

1. พุทธศาสนากับศิลปะ. 2. ศิลปกรรมพุทธศาสนา. I. ชื่อเรื่อง.
294.3187

ISBN 978-616-300-547-2

จัดพิมพ์โดย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เลขที่ ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย จังหวัด พระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทร ๐๓๕ ๒๔๘ ๐๐๐ (ต่อ ๘๗๖๖) โทรสาร ๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เลขที่ ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐๓๕ ๒๔๘๐๐๐ ต่อ ๘๕๕๕-๘๕๕๙
โทรสาร ๐๓๕ ๒๔๘-๕๕๕

คำปรารภ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร ซึ่งมีวัตถุประสงค์ เพื่อพัฒนาเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาประยุกต์ ให้เป็นที่ยอมรับและใช้ร่วมกันได้ พัฒนารูปแบบของหนังสือ และตำราให้มีเอกลักษณ์ร่วมกัน สวยงาม คงทน น่าสนใจต่อการศึกษาค้นคว้า มีเนื้อหาสาระไปพัฒนาสื่อการศึกษาและเผยแพร่ในรูปแบบต่างๆ ทั้งสื่อสิ่งพิมพ์ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ ระบบคลังข้อมูล พัฒนาบุคลากรและผลงานด้านวิชาการของมหาวิทยาลัยให้แพร่หลาย และเป็นเวทีเสนอผลงานทางวิชาการของคณาจารย์ของมหาวิทยาลัย

โครงการนี้เกิดขึ้นมาได้จากความร่วมมือร่วมใจกันของคณาจารย์มหาวิทยาลัย จากทุกส่วนงาน ทั้งส่วนกลาง วิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์ ร่วมกันพัฒนาเอกสารการสอนหรือตำราในหลักสูตรระดับปริญญาตรี หมวดวิชาเฉพาะ ด้วยวิธียะอุตสาหะแรงกล้า พัฒนางานทางวิชาการให้มีเนื้อหาสาระถูกต้อง เพียบพร้อมด้วยอัตราและพยัญชนะ เป็นที่ยอมรับของสังคม

ตำราวิชา “พุทธศิลปะ” เล่มนี้ มีเนื้อหาสาระแบ่งเป็น ๘ บท มุ่งหมายให้ศึกษาความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพุทธศิลปะ พัฒนาการของพุทธศิลปะในอินเดีย คลื่นพระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทย สกุลศิลปะสมัยก่อนประวัติศาสตร์ชาติไทยพุทธศิลปะสมัยประวัติศาสตร์ชาติไทย ปรัชญาธรรมกับพุทธศิลปะพุทธศิลปะกับความงาม จิตสำนึกในการอนุรักษ์พุทธศิลปะ เนื้อหาสาระปรากฏแล้วในเล่มนี้

ขออนุโมทนาขอบคุณคณะกรรมการดำเนินงานโครงการจัดการและพัฒนาหลักสูตร คณาจารย์ คณาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยทุกรูปทุกท่าน ที่ได้เสียสละเวลาพัฒนาเนื้อหาวิชาเล่มนี้ ให้เกิดมีขึ้น อันจะเป็นสมบัติของมหาวิทยาลัยสืบไป หวังเป็นอย่างยิ่งว่า ตำราเล่มนี้คงอำนวยประโยชน์เชิงวิชาการด้านศิลปะในพระพุทธศาสนาแก่คณาจารย์ นิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้ที่สนใจตลอดไป

(พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.)

อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำนำ

เมื่อกล่าวถึงศิลปะทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทยเรานั้น ถือได้ว่ามีความงดงามที่สุดเลยก็ว่าได้ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรมและจิตรกรรม ซึ่งคำว่า “พุทธศิลปะ” คือศิลปะที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในศาสนาพุทธ เมื่อกล่าวโดยความหมายอย่างกว้างๆ คือ ศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับพระพุทธศาสนาในสมัยต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพุทธศิลป์สมัยใดก็ตามที่ย่อมมีพัฒนาการตามสังคมในสมัยนั้น ๆ ด้วยเพราะการพัฒนาพุทธศิลปะทางพระพุทธศาสนานั้น ผู้จัดสร้างต้องมีความศรัทธามากจริง ๆ อีกทั้งต้องมีฐานะที่มั่งคั่งมาก ๆ เพราะการสร้างหรือการปรับปรุงแต่ละสมัยต้องใช้ทุนทรัพย์มากและต้องประกอบด้วยช่างที่มีความรู้ความชำนาญเป็นอย่างดี จึงจะได้พุทธศิลปะที่มีความโดดเด่นและเป็นเอกลักษณ์แต่ละสมัย ให้เราได้ศึกษาเปรียบเทียบเป็นลำดับสืบมา ซึ่งการเกิดขึ้นของพุทธศิลปะนั้นมีการกล่าวถึงในหลายแง่ ซึ่งนักปราชญ์ส่วนใหญ่มักจะใช้คำว่าสันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในสมัยนั้น ๆ

ตำราเล่มนี้ เกิดจากโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๑ เป็นการร่วมมือทางวิชาการของคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้งจากคณะส่วนกลางวิทยาเขตและวิทยาลัยสงฆ์ที่รับผิดชอบและบรรยายในรายวิชาพุทธศิลปะ ขอบข่ายรายวิชานี้ กำหนดให้นิสิตศึกษาพัฒนาการของพุทธศิลปะในอินเดียและคลื่นพระพุทธศาสนาที่เข้าสู่ประเทศไทย ซึ่งสัมพันธ์กับสกุลศิลปะสมัยต่าง ๆ จนเกิดเป็นสกุลศิลปะในประเทศไทย ทั้งด้านประติมากรรม จิตรกรรมและสถาปัตยกรรม ปรัชญาธรรม วัตถุและความงามจากพุทธศิลปะสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย โดยอาศัยพุทธลักษณะ

ขอขอบคุณ คณาจารย์ทุกท่าน ที่ให้ความร่วมมือในการเขียนตำราในครั้งนี้ หวังเป็นอย่างยิ่งว่า ตำราเล่มนี้ จะมีประโยชน์ด้านพุทธศิลปะต่อนิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และผู้สนใจศึกษาทั่วไป

คณาจารย์ผู้พัฒนาเนื้อหาวิชา

“พุทธศิลปะ”

**คณะกรรมการดำเนินงานโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร
เรื่อง การจัดทำต้นฉบับรายวิชาพุทธศิลปะ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๑**

คณะกรรมการดำเนินงาน	คณะกรรมการผู้พัฒนาเนื้อหารายวิชา “พุทธศิลปะ”
ที่ปรึกษา พระพรหมบัณฑิต, ศ.ดร.	ประธานกรรมการ รศ.ดร.จรรุวรรณ พึ่งเที่ยร
ประธานกรรมการ พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.	กรรมการ อาจารย์วัฒน์ กัลยาณพัฒนกุล อาจารย์อำนาจ ชัดวิชัย
รองประธานกรรมการ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, รศ.ดร.	เลขานุการ ดร.เสฐียร ทังทองมะดัน
กรรมการ พระสิริชัยโสภณ พระมหาสุรศักดิ์ ปัจจนตเสโน,ดร. พระมหาสมบุรณ์ สุธมฺโม, ดร. พระสุธีรัตนบัณฑิต, ดร. พระศรีศาสนบัณฑิต พระมหาชำนาญ มหาชาโน, ดร. พระมหาสันติ ธีรภทฺโท, ดร. พระมหาสมเกียรติ กิตติธำไธ พระมหาทองคำ จิตเปโม พระวิฑูรย์ จานงโร พระครูวินัยธรเอนก เดชวโร พระมหาธิติ อนุภทฺโท พระมหาสุระศักดิ์ ธีรวโส รศ.ดร.สุรพล สุษะพรหม รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก ผศ.ดร.โกนิฐฐ์ ศรีทอง ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ ผศ.ดร.ณัฏฐ์ ศรีดี นายกิตติศักดิ์ ณ สงขลา ดร.อดุลย์ คนแรง ดร.เกษม แสงนนท์	บรรณาธิการ ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ ผู้ทรงคุณวุฒิร่วมผลิต ผศ.ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ ศ.ดร.ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม
กรรมการและเลขานุการ นายสุชญา ศิริธัญญาร	
กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ พระมหาเอกลักษณ์ จิตตเทโว นายสินชัย วงษ์จำนงค์ นายสุภูฐาน สุดาจันทร์ นายสมบุรณ์ เฟ่งพิศ นายจิระศักดิ์ ธารสุขกระจำง นางสาวสุจิตรา ชวดรัมย์ นายสุรัตน์ คำโสภา นายสมควร ถ้วนอก	

ภาพกิจกรรมการเขียนตำรา
ระหว่างวันที่ ๔-๗ เมษายน ๒๕๖๑

สารบัญ

คำปรารภ	(๓)
คำนำ	(๔)
คณะกรรมการดำเนินงานโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร	(๕)
บทที่ ๑ ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพุทธศิลปะ	๑
๑.๑ ความนำ	๒
๑.๒ ความหมายของพุทธศิลปะ	๓
๑.๓ องค์ประกอบและประเภทของพุทธศิลปะ	๑๐
๑.๔ อิทธิพลแนวคิดและคุณค่าเกี่ยวกับพุทธศิลปะ	๒๐
สรุปท้ายบท	๓๐
คำถามท้ายบท	๓๒
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๓๔
บทที่ ๒ พัฒนาการของพุทธศิลปะในอินเดีย	๓๖
๒.๑ ความนำ	๓๗
๒.๒ มูลเหตุของพุทธศิลปะในประเทศอินเดีย	๓๘
๒.๓ การพัฒนาของพุทธศิลปะสกุลต่าง ๆ ในประเทศอินเดีย	๔๖
สรุปท้ายบท	๖๒
คำถามท้ายบท	๖๓
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๖๕
บทที่ ๓ ศิลปะพระพุทธรูปศาสนาเข้าสู่ประเทศไทย	๖๗
๓.๑ ความนำ	๖๘
๓.๒ พระพุทธรูปศาสนาเข้าสู่ประเทศไทย	๖๘
๓.๓ อิทธิพลแนวคิดทางพระพุทธรูปศาสนากับการสร้างพุทธศิลปะ	๑๐๖
สรุปท้ายบท	๑๑๗
คำถามท้ายบท	๑๑๙
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๒๐

(๘)

บทที่ ๔ สกulptศิลปะสมัยก่อนประวัติศาสตร์ชาติไทย	๑๒๓
๔.๑ ความนำ	๑๒๔
๔.๒ พุทธศิลปะสมัยทวาราวดี	๑๒๕
๔.๓ พุทธศิลปะสมัยศรีวิชัย	๑๓๖
๔.๔ พุทธศิลปะขอมในประเทศไทย(ศิลปะสมัยลพบุรี)	๑๔๑
สรุปท้ายบท	๑๕๒
คำถามท้ายบท	๑๕๔
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๕๘
บทที่ ๕ พุทธศิลปะสมัยประวัติศาสตร์ชาติไทย	๑๕๙
๕.๑ ความนำ	๑๖๐
๕.๒ พุทธศิลปะสมัยล้านนา (เชียงใหม่)	๑๖๐
๕.๓ พุทธศิลปะสมัยสุโขทัย	๑๖๖
๕.๔ พุทธศิลปะสมัยอู่ทอง	๑๗๓
๕.๕ พุทธศิลปะสมัยอยุธยา	๑๗๖
๕.๖ พุทธศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์	๑๘๑
สรุปท้ายบท	๑๘๕
คำถามท้ายบท	๑๘๗
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๘๙
บทที่ ๖ ปรัชญาธรรมกับพุทธศิลปะ	๑๙๑
๖.๑ ความนำ	๑๙๒
๖.๒ ปรัชญาธรรมกับพุทธศิลปะ	๑๙๒
๖.๓ คุณค่าของพุทธศิลปะกับหลักธรรม	๒๑๙
สรุปท้ายบท	๒๒๑
คำถามท้ายบท	๒๒๓
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๒๒๕
บทที่ ๗ พุทธศิลปะกับความงาม	๒๒๗
๗.๑ ความนำ	๒๒๘
๗.๒ พุทธลักษณะกับพุทธศิลปะ	๒๓๐

๗.๓ สุนทรียะกับพุทธศิลปะ	๒๕๔
๗.๔ แนวคิดพระพุทธศาสนากับพุทธศิลปะ	๒๕๘
สรุปท้ายบท	๒๗๖
คำถามท้ายบท	๒๗๙
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๒๘๒
บทที่ ๘ จิตสำนึกในการอนุรักษ์พุทธศิลปะ	๒๘๔
๘.๑ ความนำ	๒๘๕
๘.๒ สาเหตุที่ทำให้พุทธศิลปะชำรุดเสียหาย	๒๘๙
๘.๓ ความสำคัญและจิตสำนึกการอนุรักษ์พุทธศิลปะ	๒๙๒
๘.๔ ปัญหาและวิธีการแก้ปัญหาของการอนุรักษ์พุทธศิลปะ	๒๙๙
สรุปท้ายบท	๓๐๕
คำถามท้ายบท	๓๑๐
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๓๑๓
เฉลยคำถามปรนัยภายในเล่ม	๓๑๔
บรรณานุกรม	๓๑๖
ภาคผนวก :	
คณาจารย์ผู้พัฒนาเนื้อหารายวิชา “พุทธศิลปะ”	๓๒๒

ภาพกิจกรรมการเขียนตำรา
ระหว่างวันที่ ๔-๗ เมษายน ๒๕๖๑

บทที่ ๑

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพุทธศิลปะ

ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. อธิบายความหมายพุทธศิลปะได้
๒. อธิบายองค์ประกอบและประเภทศิลปะได้
๓. อธิบายอิทธิพลแนวคิดและคุณค่าของพุทธศิลปะได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ความนำ
- ความหมายของพุทธศิลปะ
- องค์ประกอบและประเภทของพุทธศิลปะ
- อิทธิพลแนวคิดและคุณค่าของพุทธศิลปะ

๑.๑ ความนำ

ในสมัยพุทธกาล ไม่ปรากฏว่ามีรูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวก มีหลักฐานปรากฏเพียงว่า พระพุทธองค์ได้เนรมิตพระองค์เองขึ้นมาอีกองค์หนึ่ง เรียกว่าพุทธนิมิต^๑ เพื่อทำหน้าที่แทนองค์จริงในการแสดงพระอภิธรรมในพรรษาที่ ๗ หรือในกรณีที่พุทธสาวกทำการอธิษฐานให้ตนเองให้มีรูปตั้งหนึ่งพันองค์ ดังกรณีของท่านพระจูฬปันถก^๒ เป็นต้น แต่นั่นก็ได้หมายความว่า เป็นพระพุทธรูป (พุทธปฏิมา) หรือรูปพระสาวกโดยตรง แต่เป็นเพียงการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ปรากฏรูปให้ผู้อื่นได้พบเห็น ซึ่งเป็นอุบายวิธีในการแสดงธรรมหรือแสดงปาฏิหาริย์ในพระพุทธศาสนา ภายหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วคำสอนทางพุทธศาสนาที่ขยายตัวออกไปทั่วทั้งภูมิภาคเอเชียกลาง อันได้แก่ดินแดนที่เป็นประเทศอินเดีย ปากีสถาน อัฟกานิสถาน และบางพื้นที่ในสหภาพโซเวียตเดิม ในช่วงราวปี พ.ศ. ๕๐๐-๕๕๐ ภายหลังจากการขยายตัวของอาณาจักรกรีกโบราณ ชาวกรีกได้มาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเอเชียกลาง ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาและความเชื่อในเทพเจ้าของกรีก การสร้างพระพุทธรูปแบบแรกจึงเกิดขึ้น

ในยุคพุทธกาลและสมัยยุคหลังพุทธปรินิพพานช่วง ๒๐๐ ปี ก็ยังไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปปรากฏในพระพุทธศาสนา อาจจะต้องเหตุผลทางความเชื่อที่ว่า เป็นการเลียนแบบหรือล้อเลียนรูปเคารพองค์จริงหรือเหตุผลอื่นใดก็ตาม แต่ในยุคต่อมาในชนชาติกรีกที่เข้ายึดครองอินเดียและได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาแล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ก่อนหน้าจะมานับถือพระพุทธศาสนา พวกชนชาติกรีกมีลักษณะอย่างหนึ่ง คือการนับถือเทวรูปมาก่อนแล้ว เช่น เทวรูปอะพอลโล วินัส เป็นต้น ชนชาติกรีกนั้นเป็นชาติที่แกะสลักหินที่ชำนาญที่สุด เรียกได้ว่า “เป็นเจ้าของศิลปะของการแกะสลัก” ดังนั้น จึงเชื่อได้ว่ากรีกเป็นชาติแรกที่สร้าง “พระพุทธรูป” ขึ้น และพระพุทธรูปองค์แรกก็ถูกสร้างที่คันทาระก็ด้วยแรงบันดาลใจที่หันมานับถือพระพุทธศาสนาผนวกกับฐานความเชื่อดั้งเดิมที่เชื่อมาก่อนเกี่ยวกับรูปเคารพ และอีกประการหนึ่งต้องการสร้างพระพุทธรูปแทนเทวรูปให้ใกล้เคียงเหมือนมนุษย์มากที่สุด เพื่อจะได้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าและพุทธคุณได้

มนุษย์มีวิถีชีวิตแตกต่างจากสรรพสัตว์ สามารถสร้างแบบแผนในการดำเนินชีวิต การประกอบอาชีพ การสร้างที่อยู่อาศัย สร้างสิ่งประดิษฐ์ เคารพภูแห่งการอยู่ร่วมกันในสังคม สิ่งต่างๆ เหล่านี้คือวัฒนธรรม “ศิลปะ” เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเกิดขึ้นจากประสบการณ์ การสังสมสืบทอด มีการคลี่คลายเปลี่ยนแปลง ดำรงอยู่ เจริญงอกงาม และเสื่อม ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นล้วนเป็นผลจากการกระทำของมนุษย์ ศิลปินเป็นผู้สร้างศิลปะ และศิลปะที่สร้างขึ้นจากรากฐานแห่งศรัทธา แรงบันดาลใจและความเพียรพยายามเป็นผลงานที่เกิดจากการแสดงออกของอารมณ์ ปัญญา และทัศนคติ รวมทั้งทักษะความชำนาญของมนุษย์

^๑ ธ.อ. (บาลี) ๖/๗๙-๘๐.

^๒ ธ.อ. (บาลี) ๒/๘๑-๘๒.

ในทางการสร้างสรรค์ การแสดงออกของอารมณ์และความคิด งานศิลปะนั้นอย่างน้อยที่สุดควรก่อให้เกิดอารมณ์ และความคิดสร้างสรรค์ กล่าวคือเป็นงานที่สื่อให้ผู้ชมเกิดจินตนาการ นอกจากนั้นศิลปะที่ดีควรจะมีคุณค่าความงามซึ่งเกิดจากการใช้องค์ประกอบของสุนทรียภาพ

เนื่องจากมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์งานศิลปะและได้แบ่งประเภทของงานศิลปะออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ วิจิตรศิลป์ (fine art) และประยุกต์ศิลป์ (applied art) ซึ่งจำเป็นอย่างที่จะต้องเข้าใจตั้งแต่ความหมายของศิลปะ การแบ่งประเภทของศิลปะ เป็นต้น เพื่อให้มองเห็นองค์ประกอบและจุดมุ่งหมายของงานศิลปะ แต่ละประเภทได้ชัดเจนขึ้น

๑.๒ ความหมายของพุทธศิลปะ

ในสังคมยุคปัจจุบัน เราได้ยินคำว่าพุทธศิลปะบ่อยครั้งมาจากสื่อสารมวลชนต่าง ๆ และหลักสูตรในมหาวิทยาลัยหลายแห่งของประเทศไทยก็ได้เปิดสอนเกี่ยวกับรายวิชานี้คือ “พุทธศิลปะ” ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในบางมหาวิทยาลัยได้เปิดสอนเกี่ยวกับกลุ่มวิชานี้โดยตรง โดยตั้งเป็นชื่อคณะเลยก็มี เช่น คณะศิลปกรรมศาสตร์ เป็นต้น ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลหลายๆ ประการ สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งก็คือเพื่อสะท้อนให้เห็นแนวคิด ความเชื่อ อิทธิพลและหลักคำสอนที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนานั้นเอง

ความหมายของศิลปะ

คำว่า “ศิลปะ” ในบาลีท่านวิเคราะห์ว่า “*ลিপฺปนฺติ* ยงฺกิญฺจิ หตฺถโกสฺสํ ๗ มชฺฉิมปณฺณาสเก วาเสฏฺฐสฺสตุตฺถิกายมฺปิ “เตหิ เตหิ อุปาเยหิ สิกฺขิตฺตพฺพตฺเตน *ลিপฺปี*, ตตฺถ หตฺถโกสฺสณฺติ วุตฺต^๑” ๗ แปลว่า ความเป็นผู้ฉลาดในหัตถกรรม (งานฝีมือ) อย่างเป็นอย่างหนึ่ง ชื่อว่าศิลปะ (ลিপฺ) ๗ แม้ในฐีกาวาเสฏฐสูตร มชฉิมปณณาสก ท่านพระภิกษุจารย์ก็กล่าวไว้ว่า “ความเป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลมในหัตถกรรม ในศิลปะนั้น ชื่อว่าศิลปะ เพราะอรรถว่าอันบุคคลพึงศึกษาโดยอุบายทั้งหลายเหล่านั้น ๗” ในมงคลสูตร ศิลปะจัดเป็นมงคลสูงสุดของชีวิต

ศิลปะ คือผลแห่งพลังความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ที่แสดงออกในรูปลักษณะต่าง ๆ ให้ปรากฏในสุนทรียภาพ ความประทับใจหรือความสะเทือนอารมณ์ ความมีอัจฉริยภาพ พุทธิปัญญา ประสบการณ์ รสนิยม และทักษะของแต่ละคน เพื่อความพอใจ ความรื่นรมย์ ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี หรือความเชื่อในลัทธิศาสนา^๔

^๑ ม.ม.ฐีกา.(บาลี) ๒/๔๕๗/๒๓๙. มงคล. (บาลี) ๑/๑๑๕/๑๓๔.

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศิลปะ อังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์, ๒๕๔๑), หน้า ๒๖.

ประเทศไทยศิลปินและนักการศึกษาได้นิยามความหมายของคำว่าศิลปะไว้ดังนี้

คำว่า ‘Art’ ตามแนวสากลนั้นมาจากคำ ‘Arti’ และ ‘Arte’ ซึ่งเริ่มใช้ในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา ความหมายของคำ ‘Arti’ นั้น หมายถึง กลุ่มช่างฝีมือในศตวรรษที่ ๑๔, ๑๕ และ ๑๖

คำว่า Arte มีความหมายถึง ฝีมือ ซึ่งรวมถึงความรู้ของการใช้วัสดุของศิลปินด้วย เช่น การผสมสีลงพื้นสำหรับการเขียนภาพสีน้ำมัน หรือการเตรียมและการใช้วัสดุอื่นอีก การจำกัดความให้แน่นอนลงไปว่าศิลปะคืออะไรนั้น เป็นเรื่องยาก เพราะศิลปะเป็นงานสร้างสรรค์^๕

ศิลปะ คือสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อแสดงออกซึ่งอารมณ์ ความรู้สึก ปัญญา ความคิดและความงาม^๖

ศิลปะ หมายถึง สิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นให้แก่ตัวของเขาเองและสร้างความเข้าใจให้แก่สังคม^๗

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การแสดงออกซึ่งอารมณ์สะเทือนใจให้ประจักษ์เห็นโดยเฉพาะหมายถึงจิตรศิลป์ เมื่อเป็นคำสมาสรวมกันว่า “พุทธศิลปะ” น่าจะมีความหมายว่า ศิลปะที่เนื่องด้วยพระพุทธเจ้า และหรือศิลปะเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา^๘

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ให้ความหมายของศิลปะ ไว้ว่า “เรื่องศิลปะ เป็นเรื่องของความสวยงาม หรือความเป็นระเบียบเรียบร้อย ถูกต้องตามระเบียบแบบแผนที่มีมาแล้ว เช่น พระพุทธรูป จะเป็นพระนั่ง พระนอน พระยืน พระเดิน อิริยาบถใดก็ตาม ถ้าช่างเขาทำส่วนต่างๆ ของร่างกายได้สัดส่วนตามขนาดของรูปนั้น ๆ ก็เป็นศิลปะไปเอง ถ้าใครไปทำผิดแบบเข้า ก็ไม่เป็นระเบียบแบบเข้า ก็ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย...”^๙

ศิลป์ พีระศรีให้ความหมายของศิลปะไว้ว่า “ศิลปะ หมายถึง ความงามอันเป็นความพากเพียรของมนุษย์ซึ่งนอกจากจะใช้ความพยายามด้วยมือ และความคิดแล้วยังต้องมีความพวยพุ่งแห่งวุฒิปัญญา ออกมาด้วยศิลปะ เป็นสะพานที่เชื่อมคติความเชื่อทางวัตถุกับจิตใจ ผู้ใดรู้คุณค่าและเข้าใจศิลปะแล้วผู้นั้นอาจถึงความสุขที่แท้จริง”^{๑๐}

นอกจากนี้ยังมีคำนิยามของศิลปะที่น่าสนใจและถูกใช้อ้างอิงอย่างแพร่หลายในปัจจุบันที่ปรากฏตามหนังสือและเอกสารต่าง ๆ ดังตัวอย่างพอสังเขปดังนี้

^๕ วิรัตน์ พิชัยไพบูรณ์, *เข้าใจศิลปะ*, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๘), หน้า ๑.

^๖ ชะลูด นิ่มเสมอ, *องค์ประกอบของศิลปะ*, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕.

^๗ อารี สุทธิพันธ์, *ทัศนศิลป์และความงาม*, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.พ., ๒๕๓๒), หน้า ๑๔๓.

^๘ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*, (กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, ๒๕๕๔๖), หน้า ๗๗๑.

^๙ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, *ขุมขุมโบราณคดี*, (กรุงเทพมหานคร : เกษมบรรณกิจ, ๒๕๐๓), หน้า ๑๒๒.

^{๑๐} ศาสตราจารย์ สกิต วงษ์สุวรรณ, *ปรัชญาเบื้องต้น*, (กรุงเทพมหานคร : อักษรพิทยา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๙๕.

ศิลปะ คือ การเลียนแบบธรรมชาติ

ศิลปะ คือ การถ่ายทอดความรู้สึก หรือแสดงความรู้สึกเป็นรูปทรง

ศิลปะ คือ สื่อภาษาชนิดหนึ่ง

ศิลปะ คือ การแสดงออกทางบุคลิกภาพเด่นๆ ของศิลปิน

คำนิยามที่ได้รวบรวมไว้นั้นจะเห็นได้ว่า ศิลปะ คือ สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น เพื่อแสดงออกถึงฝีมือและความคิดสร้างสรรค์ ความเชื่อ ธรรมเนียม บุคลิกและภูมิหลังของผู้สร้างงาน มีทักษะ ความเพียร ความประณีต และภูมิปัญญา ช่างฝีมือในสมัยโบราณเป็นช่างทำงานศิลปะและฝึกคนรุ่นหลังซึ่งส่วนใหญ่เป็นเครือญาติ ให้สืบสานความรู้ทางช่างฝีมือ เมื่อเวลาผ่านไป สังคมแผ่ขยายวงกว้างขึ้น ผู้คนมีการศึกษา มีอิสระทางความคิดมากขึ้น มีสถาบันการศึกษาด้านต่างๆ มากมายรวมทั้งด้านศิลปะ แนวคิดด้านศิลปะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยเกิดการแบ่งแยกระหว่างช่างฝีมือผู้ทำานฝีมือและศิลปะผู้สร้างงานวิจิตรศิลป์

ปัจจุบัน เมื่อเราพูดถึงศิลปะคำเดียวจะหมายถึงเฉพาะศิลปะที่เป็นวิจิตรศิลป์เท่านั้น ส่วนศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อจุดประสงค์อย่างอื่นจะเรียกว่าประยุกต์ศิลป์ หรือ เรียกจำแนกออกไปตามสาขา เช่น อุตสาหกรรมศิลป์ (industrial art) นิเทศศิลป์ (communication art) มัณฑนศิลป์ (decorative art) เป็นต้น ซึ่งหมายความว่าได้ประยุกต์ศิลปะหรือสุนทรียภาพเข้าไปในงานอุตสาหกรรม งานสื่อสารมวลชน หรืองานตกแต่งบ้านเรือนแล้ว

คำว่า “ศิลปิน” (artist) ที่นิยมใช้กันทั่วไปทุกวันนี้ ส่วนมากหมายถึงผู้สร้างงานทัศนศิลป์ ได้แก่ จิตรกรรม ประติมากรรม และศิลปินภาพพิมพ์ สำหรับผู้ทำงานศิลปะสาขาอื่นไม่นิยมเรียกว่าศิลปิน แต่จะมีคำเฉพาะตามสาขาอาชีพ เช่น สถาปนิก นักประพันธ์ นักดนตรี นักแสดง มัณฑนากร นักออกแบบ เป็นต้น

นอกจากนี้ คำว่าศิลปะยังมีความหมายในวงแคบเข้ามาอีก ๒ ความหมาย คือ

๑. ศิลปะ หมายถึง งานเฉพาะทัศนศิลป์ ซึ่งประกอบด้วยประติมากรรม จิตรกรรม ภาพพิมพ์ และงานสร้างสรรค์อื่นซึ่งใช้การเห็นเป็นปัจจัยในการรับรู้เท่านั้น

๒. ศิลปะ หมายถึง ความมีคุณภาพหรือคุณค่าทางศิลปะของผลงาน ดังนั้นหากงานที่ออกมาไม่มีคุณค่าทางสุนทรียะหรือความงามเพียงพอ ก็ไม่อาจจัดให้ผลงานชิ้นนั้นเป็นศิลปะได้

คำว่า “ศิลป์” (หรือศิลปะ) ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า “ศิลป์” และภาษาบาลีเรียกว่า “สิปป” แปลว่าฝีมือ ความฉลาดในฝีมือ ฝีมือทางการช่าง การแสดงออกให้ปรากฏอย่างงดงามน่าชม วิชาที่ใช้ฝีมือ วิชาชีพต่าง ๆ^{๑๑} มีฝีมืออย่างยอดเยี่ยม หมายถึงฝีมือทางการช่าง การทำให้วิจิตรพิสดาร เช่น เขาทำดอกไม้ประดิษฐ์ประดอยอย่างมีศิลปะ ผู้หญิงสมัยนี้มีศิลปะในการแต่งตัว หรือ รูปสลักวินัส เป็นรูปศิลป์ เป็นต้น

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๙), หน้า ๓๙๓.

นอกจากนี้ยังมีความหมายครอบคลุมถึงการแสดงออกซึ่งอารมณ์สะท้อนใจให้ประจักษ์ด้วยสื่อต่าง ๆ อย่างเช่น เสียง เส้น สี ผิว รูปทรง เป็นต้นได้แก่ ศิลปะการดนตรี ศิลปะการวาดภาพ ศิลปะการละคร วจิตรศิลป์ เป็นต้น

ศิลปะ (ศิลป์) เป็นสิ่งที่มนุษย์ประดิษฐ์คิดค้นขึ้นด้วยความคิด และสติปัญญาตลอดทั้งขบวนการช่างหรืองานอันเป็นความพากเพียรของมนุษย์ซึ่งต้องใช้ความพยายามของด้วยมือ (หัตถ์โกศลละ) และด้วยความคิด (จินตตามยะ)^{๑๒} โดยทั่วไป มักใช้คำว่า “ศิลปกรรม” หมายถึง สิ่งที่ทำขึ้นด้วยมือ หรือฝีมือทางการช่าง หรือในบางครั้งเรียกว่า “ศิลปกรรมในพระพุทธศาสนา” ดังนั้น โดยความหมายทั่วไปของพุทธศิลปะจึงหมายถึงผลงานอันเป็นความพากเพียรของพุทธศาสนิกชนที่ได้พยายามสร้างสรรค์ขึ้นด้วยแรงกายและกำลังความคิด โดยประสงค์เป็นเครื่องบูชาหรือเป็นเครื่องแสดงออกถึงความระลึกนึกถึงพระพุทธเจ้าและทำให้เกิดศิลปกรรม เพื่อเป็นสื่อศรัทธาที่สามารถเห็นได้เป็นรูปธรรมจากศาสนสถานและศาสนวัตถุที่มีการสร้างสรรค์เอาไว้เพื่อเป็นอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนา หรือเพื่อเสริมสร้างความศรัทธาเลื่อมใสให้สมบูรณ์นั่นเอง

ศิลปะที่ดี ควรมีคุณค่าและความงามซึ่งเกิดจากการใช้อองค์ประกอบของสุนทรียภาพ

๑. ความงามทางกาย (Physical Beauty) เป็นความงามของรูปทรงที่กำหนดเรื่องราว หรือเกิดจากการประสานกลมกลืนกันของทัศนธาตุ เป็นผลจากการจัดองค์ประกอบทางศิลปะ

๒. ความงามทางใจ (Moral Beauty) ได้แก่ ความรู้สึก หรืออารมณ์ที่แสดงออกมาจากงานศิลปะ หรือ ที่ผู้ชมสัมผัสได้จากงานศิลปะนั้นๆ

ศิลปะ เป็นผลแห่งความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ที่แสดงออกมาในรูปลักษณะต่าง ๆ ให้ปรากฏซึ่งสุนทรียภาพ ความประทับใจหรือความสะท้อนอารมณ์ ความอัจฉริยภาพ พุทธิปัญญา ประสบการณ์ รสนิยมและทักษะของแต่ละคน เพื่อความพอใจ ความรื่นรมย์ ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณีหรือความเชื่อทางศาสนา

ศิลปะ สุนทรียภาพ กับความเป็นมนุษย์ : ศิลปะและสุนทรียภาพสามารถมีอิทธิพลต่อจิตใจของคนเราได้หลายระดับ *ระดับแรก* คือ ความติดใจใคร่ใฝ่หา เป็นความรู้สึกอยากชิดใกล้ อยากได้หรืออยากครอบครอง (พระพุทธศาสนาเรียกว่าราคะ) *ระดับต่อมา*คือความรู้สึกดีมีค่า ปิติ *สูงขึ้นมาอีก* คือความสงบและสูงที่สุดคือความรู้สึกที่เหนือโลกีย์ (transcendence) เป็นสภาวะที่จิตได้สัมผัสกับความจริงขั้นสูงสุดหรือปรมาตม์ เช่น ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและจักรวาล สภาวะที่อัตตาตัวตนได้เลือนหายไป

^{๑๒} ศ.ศิลป์ พีระศรี, **ศิลปสงเคราะห์**, แปลโดยศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชธนะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุนยการทหารราบ, ๒๕๕๑), หน้า ๒๕-๒๖.

เส้นแบ่งระหว่างตัวตนกับโลกอีกต่อไป อยู่เหนือบัญญัติหรือความจริงแบบทวินิยม (dualism) เป็นสภาวะที่จิตเปี่ยมด้วยเมตตากรุณาอย่างไม่มีประมาณ

ศิลปะคือความงาม : เมื่อเราพูดถึงศิลปะ เรามักจะหมายถึงความงาม แต่ความงามในที่นี้เป็นเรื่องของคุณค่า (Value) ที่เป็นคุณค่าทางสุนทรีย์ะ แตกต่างจากคุณค่าทางเศรษฐกิจที่เป็นราคาของวัตถุ แต่เป็นคุณค่าต่อจิตใจ ความงามเกิดขึ้นด้วยอารมณ์ มิใช่ด้วยเหตุผล ความคิด หรือข้อเท็จจริง คนที่เคร่งครัดต่อเหตุผล หรือ เฟงเล็งไปที่คุณค่าทางวัตถุจะไม่เห็นความงาม คนที่มีอารมณ์ละเอียดอ่อนไหว จะสัมผัสความงามได้ง่ายและรับได้มาก ความงามให้ความยินดี ให้ความพอใจได้ทันทีโดยไม่ต้องมีเหตุผล ความยินดีนั้น เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการบังคับ ความงามนั้นเกี่ยวข้องกับวัตถุก็จริง แต่มิได้เริ่มที่วัตถุ มันเริ่มที่อารมณ์ของคน ดังนั้น ความงามจึงเป็นอารมณ์ เป็นสุขารมณ์ หรือเป็นอารมณ์ที่ก่อให้เกิดความสุนทรีย์ะ เป็น ๑ ใน ๓ สิ่งที่ก่อให้เกิดความสุขกับมนุษย์ ซึ่งได้แก่ความดี ความงาม และความจริง ผู้ที่ยอมรับและเห็นใน คุณค่าของทั้งสามสิ่งนี้จะเป็นผู้มีความสุข เนื่องจากความงามเป็นอารมณ์ เป็นสิ่งที่อยู่ในความรู้สึกนึกคิด ความงามจึงเป็นนามธรรม ดังนั้น การสร้างสรรค์งานศิลปะ ก็เป็นการถ่ายทอดความงามผ่านสื่อวัสดุต่าง ๆ ออกมา เพื่อให้ผู้อื่นได้สัมผัส ได้พบเห็น ได้รับรู้ สื่อต่างๆ จะเป็นตัวกระตุ้นให้ผู้ชม เกิดอารมณ์ทางความงามที่แตกต่างกันตามค่านิยมของแต่ละบุคคล ความงามไม่ใช่ศิลปะ เนื่องจากว่า ความงามไม่จำเป็นต้องเกิดจากสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น ในธรรมชาติก็มีความงามเช่นกัน

ศิลปะ คือผลงานการสร้างสรรค์รูปลักษณ์แห่งความพึงพอใจขึ้นมา และรูปลักษณ์ก่อให้เกิดอารมณ์รู้สึกในความงาม อารมณ์รู้สึกในความงามนั้นจะเป็นที่พึงพอใจได้ก็ต่อเมื่อประสาทสัมผัสของเรา ชื่นชมในเอกภาพ หรือความประสมกลมกลืนกันในความสัมพันธ์อันมีระเบียบแบบแผน

ศิลปะ คือสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อแสดงออกซึ่งอารมณ์ ความรู้สึก สติปัญญา ความคิด และ/หรือความงาม

ศิลปะ แต่เดิมหมายถึงงานช่างฝีมือ เป็นงานที่มนุษย์ใช้สติปัญญาสร้างสรรค์ขึ้นด้วย ความประณีต วิจิตรบรรจง ฉะนั้นงานศิลปะจึงไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เป็นผลงานที่มนุษย์ใช้ปัญญา ความศรัทธา และความพากเพียรพยายามสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่

ศิลปินมีหน้าที่สร้างงานที่มีแนวคิด และรูปแบบแปลกใหม่อยู่ตลอดเวลา ทฤษฎีศิลปะในสมัยหนึ่งอาจขัดแย้งกับของอีกสมัยหนึ่งอย่างตรงกันข้าม และทฤษฎีเหล่านั้นก็ล้วนเกิดขึ้นภายหลังผลงานสร้างสรรค์ที่เปลี่ยนแปลงและก้าวล้ำหน้าไปก่อนแล้วทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ทศนะเกี่ยวกับความหมายของศิลปะได้ถูกกำหนดตามการรับรู้ และตามแนวคิดต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง โดยบุคคลต่าง ๆ

ความหมายของพุทธศิลปะ

สงวน รอดบุญ ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไว้ว่า พุทธศิลป์ คือศิลปกรรมที่สร้างขึ้นรับใช้พระพุทธรูปโดยตรง ทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมในลัทธิมหายาน และเถรวาท^{๑๓}

พระราชวรมณี (ประยูรท์ ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า เจดียย์ที่เคารพนับถือบุคคล สถานที่หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา เจดียย์เกี่ยวกับพระพุทธรูปมี ๔ อย่าง คือ

๑. ธาตุเจดียย์ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ
๒. บริโภคเจดียย์ คือ สิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าเคยทรงใช้สอย
๓. ธรรมเจดียย์ บรรจุพระธรรม คือพุทธพจน์

๔. อุเทศิกเจดียย์ คือ พระพุทธรูป ; ในทางศิลปกรรมไทย หมายถึงสิ่งที่ถือเป็นยอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งของที่เคารพนับถือ เช่นพระธาตุ และอัฐิบรรพบุรุษ^{๑๔}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ท่านได้อธิบายความหมายเกี่ยวกับพุทธศิลป์มีเนื้อความสรุปได้ว่า ยอดของศิลปะนั้น เป็นเรื่องดำรงชีวิตจิตใจให้อยู่เหนือความทุกข์ นี่เป็นศิลปะสูงสุดในพระพุทธรูปศาสนา เรียกว่าเป็นศิลปะของชาวพุทธในการที่ช่วยกันปลดเปลื้องความทุกข์ในทางจิตใจ หรือปัญหาสังคมในปัจจุบันเปลี่ยนไปเป็นเรื่องทางวัตถุ ศิลปะของชาวพุทธเลยกลายเป็นเรื่องโบสถ์เจดียย์และพระพุทธรูปสวย ๆ^{๑๕}

อำนาจ เย็นสบาย ได้แสดงพุทธศิลป์ตามทรรศนะไว้ว่า คำว่าพุทธศิลป์ มิใช่เป็นอุบัติการณ์ทางภาษาศาสตร์ใหม่ หรือเป็นปรากฏการณ์ทางศิลปะล่าสุด หรือเป็นนิมิตใหม่ในการแสวงหาที่เพิ่งค้นพบ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากคำว่า พุทธศิลป์ มีรากฐานที่ผูกพันกับการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน มีลักษณะเฉพาะของความเป็นตะวันออก มีเฉพาะพิเศษแบบชนชาติไทย ศิลปะกับสถาปัตยกรรมและวรรณกรรมซึ่งศิลปะแขนงต่าง ๆ เหล่านี้ ได้รับการกล่าวขานว่าเป็นพุทธศิลป์ โดยมีเหตุผลสำคัญประการหนึ่ง เพราะสร้างขึ้นในปริมนทลของวัด มีเนื้อหาสาระมีส่วนเกี่ยวข้องกับศาสดา เช่น พุทธประวัติ พุทธปฎิมาเกี่ยวข้องกับคำสอนโดยอาศัยวิธีการต่าง ๆ เช่น ทฤษฎีสามโลกในไตรภูมิ และอีกประการหนึ่ง เพราะศิลปะหรือช่างจะแสดงเจตจำนงในการเนรมิตรศิลปกรรมด้วยพลังศรัทธาและเป็นพุทธานุภาพ^{๑๖}

^{๑๓} รศ.สงวน รอดบุญ, ศิลปกรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๙), หน้า ๑๙๐.

^{๑๔} พระราชวรมณี (ประยูรท์ ปยุตโต), ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่งสยาม จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๕.

^{๑๕} พระแก้ววิงศ์ (รวบรวม), ศิลปะและสุนทรียภาพทางวิญญาณ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

^{๑๖} อำนาจ เย็นสบาย, ศิลปะวิจารณ์, (กรุงเทพมหานคร : แสงศิลป์การพิมพ์, ๒๕๒๒), หน้า ๙๕-๙๖.

พุทธศิลปะ สามารถแยกศัพท์ได้ดังนี้

คำว่า “พุทธศิลปะ” แยกศัพท์เป็น “พุทธ” และ “ศิลปะ” คำว่า “พุทธ” แปลตามรูปศัพท์ว่า รู้ ตื่น เบิกบาน หรือโดยนัยยะก็คือพระพุทธรูปซึ่งเป็นผู้รู้หรือผู้ตรัสรู้หรือริยสัจ ๔ คำว่าตื่น คือตื่นจากโมหะหรืออวิชชา และคำว่าเบิกบานคือความเบิกบานพระพุทธรูปที่ได้หลุดพ้นจากสรรพกิเลสตัณหาทั้งปวง โดยตรงพุทธรูปก็คือพระพุทธรูป ใช้เป็นพระนามเฉพาะของพระบรมศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา เรียกเป็นสามัญว่าพระพุทธรูป คำสั่งสอนของพระพุทธรูป หรือศาสนาของพระพุทธรูป จึงเรียกว่า “พระพุทธศาสนา” ดังนั้น คำว่า “พุทธะ” ในที่นี้จึงหมายถึงพระพุทธรูป อีกนัยหนึ่งว่าพุทธะ โดยปริยายคือพระพุทธศาสนาโดยองค์รวมนั่นเอง อันได้แก่วัตรอุทธรณ์ และนามธรรมที่รวมเรียกว่าพระพุทธศาสนา แต่เมื่อมองตามขอบข่ายในรายวิชานี้แล้ว ก็คือเป็นการศึกษาเกี่ยวกับสิ่งที่เกิดด้วยพระพุทธรูป หรือเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา

ในเบื้องต้นอาจสรุปได้ว่า คำว่า “พุทธศิลปะ” เป็นคำศัพท์ที่ถูกประยุกต์ขึ้นมาใช้ใหม่ เป็นคำสมาสเดิมทีในรูปบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ไม่มีคำศัพท์นี้ปรากฏ เป็นการต่อคำศัพท์ เชื่อมศัพท์เข้ามาใช้ในภายหลัง ถ้านำมาใช้ในรูปของบาลีไวยากรณ์ ก็จะเป็นจุดดัดปรับปรุงสมาส ว่า “พุทธสส สิปปี = พุทธสลิปปี. แปลว่า ศิลปะเพื่อพระพุทธรูป ชื่อว่าพุทธศิลปะ (พุทธศิลป์) หมายความว่า เป็นการสร้างศิลปะเพื่อเป็นพุทธบูชาพระพุทธรูป (พุทธานุสสติ หรือพุทธคุณ) หรือศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อพระพุทธศาสนา อีกนัยยะหนึ่งคำว่าพุทธศิลปะ สามารถวิเคราะห์เป็นปัญจมีฆฉฉโลมสมาส ก็ได้ ดังนี้ “พุทธสมา ชาต สิปปี = พุทธสลิปปี. แปลว่าศิลปะอันเกิดจากพระพุทธศาสนา ชื่อว่าพุทธศิลปะ หมายความว่าพุทธศิลปะชนิดเหล่านี้เกิดมาจากแนวคิด ศรัทธาปสาทะ และแรงบันดาลใจอันเกิดจากอิทธิพลคำสอนในพระพุทธศาสนา สะท้อนผ่านมุมมองและวิถีคิดโดยอาศัยศิลปะเชิงพุทธ

ตามนัยยะนี้ พุทธศิลปะ จึงหมายถึงอรรถะ ๒ ประการ คือ (๑) ศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชา เป็นพุทธานุสสติ (๒) ศิลปะที่เกิดจากแรงจูงใจในการสร้างสรรค์ผลงานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ทั้งในแง่อิทธิพลความเชื่อและหลักธรรมคำสอนในการดำเนินชีวิต

คำศัพท์ที่นำมาใช้ในเล่มนี้ สามารถสรุปได้โดยสังเขปดังนี้

คำว่า “**พุทธศิลป์**” (*Buddhist Art*) คือ ศิลปะอันเป็นความงดงามของรูปพระพุทธรูป หรือความสวยงามเกี่ยวกับพระพุทธรูป หรือพุทธปฏิมาซึ่งเกิดมาจากความเพียรพยายามและความศรัทธาของมนุษย์ และอีกศัพท์หนึ่งคือคำว่า “**ศิลปะในพระพุทธศาสนา**” (*Art in Buddhism*) คือ ศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอันเกิดจากฝีมือของมนุษย์สร้างขึ้นโดยศิลปิน ที่ได้รับอิทธิพลและแรงจูงใจมาจากความเชื่อ ความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรูปหรือเหล่าพระสาวก ตลอดถึงอิทธิพลแนวคิดคำสอนในพระพุทธศาสนาในมิติต่าง ๆ ที่เป็นแรงบันดาลใจให้ศิลปินสร้างศิลปะอันเนื่องด้วยแนวคิด หลักธรรม

คำสอน สะท้อนออกมาให้มีมิติต่าง ๆ ทั้งวัตรธรรม และนามธรรม ซึ่งใช้พระพุทธศาสนาเป็นแกนหลักในการนำเสนอผ่านผลงานศิลปะ โดยเน้นการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ศิลปะที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา โดยเป็นสื่อให้เข้าถึง “ความจริง ความดี และความงามในพระพุทธศาสนา” เรียกสั้น ๆ ว่า ศิลปะทุกชิ้นมีจุดเชื่อมต่อเชื่อมโยงกับแนวคิดคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นฐาน กระทั่งโดยภาพรวมครอบคลุมไปถึงประติมากรรม วิจิตรกรรม สถาปัตยกรรม วรรณกรรม คีตกกรรม (คีตกวี / คีตศิลป์) เป็นต้น เป็นสื่อผ่านทะลุไปถึงหลักธรรมคำสอนที่เป็นแก่นในพระพุทธศาสนา

กล่าวโดยสรุป คำว่าพุทธศิลปะ หมายถึงศิลปะทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าโดยตรง เช่นพระชาติต่าง ๆ (ชาติก) ตลอดถึงพุทธจริยวัตรของพระพุทธเจ้าโดยตรง และพระสาวกที่พุทธศาสนิกชนสร้างขึ้นเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธองค์ ทั้งที่เป็นพุทธลักษณะ และพุทธคุณ ในฐานะเป็นพุทธานุสสติ เป็นต้น สะท้อนถึงความสวยงาม หรือความเป็นระเบียบเรียบร้อย ถูกต้องตามระเบียบแผนแผนที่มีมาแล้วโดยฝีมือที่เป็นมนุษย์ที่สร้างเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าในพระชาติที่เป็นชาติต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา มีรากฐานสำคัญที่ผูกพันกับการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมไทยมาเป็นระยะเวลาช้านาน สร้างขึ้นเพื่อแผ่ปรัชญาของศิลปะนั้น ๆ คอยเตือนใจของเราว่า เมื่อระลึกนึกถึงพระพุทธเจ้าแล้ว ทำให้เกิดแรงบันดาลใจในการละความชั่ว ทำความดี และชำระจิตของตนให้ผ่องใส

๑.๓ องค์ประกอบและประเภทของศิลปะ

๑.๓.๑ องค์ประกอบของศิลปะ

องค์ประกอบศิลป์ (Composition) คือการนำสิ่งต่างๆ มาประยุกต์ ดัดแปลง สร้างสรรค์ จัดร่วมเข้าด้วยกัน ตามสัดส่วนรูปร่าง รูปทรงตรงตามคุณสมบัติของสิ่งนั้น ๆ เพื่อให้เกิดผลงานที่มีความเหมาะสมส่วนจะเกิดความงดงาม น่าสนใจหรือไม่นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับการนำเสนอภาพรวมของงาน ว่ามีการสื่อถึงเรื่องราว วัตถุประสงค์ ในงานการออกแบบของเรา โดยคำนึงถึงปัจจัยที่ใช้ในการออกแบบ ดังนี้

๑. สัดส่วนของภาพ (Proportion)
๒. ความสมดุลของภาพ (Balance)
๓. จังหวะลีลาของภาพ (Rhythm)
๔. การเน้นหรือจุดเด่นของภาพ (Emphasis)
๕. เอกภาพ (Unity)
๖. ความขัดแย้ง (Contrast)
๗. ความกลมกลืน (Harmony)

สิ่งต่าง ๆ ที่เราควรนำมาใช้ประกอบเข้าด้วยกัน คือ จุด, เส้น, รูปร่าง-รูปทรง, สี, ลักษณะผิว ส่วนประกอบต่าง ๆ ของศิลปะนำมาจัดประสานสัมพันธ์กัน ให้เกิดคุณค่า ทางความงาม เราเรียกว่า องค์ประกอบศิลป์ (Composition)

องค์ประกอบของศิลปะ หรือ (Composition) นั้น มาจากภาษาละติน โดยคำว่า Post นั้น หมายถึงการจัดวาง และคำว่า Comp หมายถึง เข้าด้วยกัน ซึ่งเมื่อนำมารวมกันแล้วในทางศิลปะ Composition จึงหมายความว่า องค์ประกอบของศิลปะ การจะเกิดองค์ประกอบศิลป์ได้นั้น ต้องเกิดจากการเอาส่วน

ประกอบของศิลปะ (Element of Art) มาสร้างสรรค์งานศิลปะเข้าด้วยหลักการจัดองค์ประกอบศิลป์ (Principle of Art) จึงจะเป็นผลงานองค์ประกอบศิลป์ ความหมายขององค์ประกอบศิลป์นั้นมีความหมายคือ องค์ประกอบศิลป์ หมายถึง ส่วนประกอบต่าง ๆ ของศิลปะ เช่น จุด เส้น รูปร่าง ขนาด สัดส่วน น้ำหนัก แสง เงา ลักษณะพื้นผิว ที่ว่างและสี จะเห็นได้ว่าการที่จะเกิดผลงานศิลปะดี ๆ สักชิ้นนั้นผู้สร้างสรรค์จะต้องใช้กระบวนการที่หลากหลายมาประกอบกัน ได้แก่ องค์ประกอบพื้นฐานทางศิลปะ องค์ประกอบของศิลปะ และการจัดองค์ประกอบของศิลปะ มาถ่ายทอดลงในชิ้นงานหรือผลงานนั้น ๆ เพื่อให้ได้ผลงานที่มีคุณค่าทั้งด้านความงามและมีคุณค่าทางจิตใจอันเป็นจุดหมายสำคัญที่ศิลปินทุกคนมุ่งหวังให้เกิดแก่ผู้ชมทั้งหลาย

ความสำคัญขององค์ประกอบศิลป์

ไม่ว่าจะเป็นสาขาใด ๆ ของศิลปะ ผู้รังสรรค์งานศิลปะ ต้องไม่ขาดความรู้พื้นฐานทางศิลปะเบื้องต้น เช่น องค์ประกอบส่วนสำคัญ องค์ประกอบของการจัดวาง องค์ประกอบของสี สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดคุณค่าด้านความงามต่อผู้ชม หากขาดองค์ประกอบเหล่านี้แล้ว งานชิ้นนั้นอาจจะดูไม่น่าสนใจใด ๆ เลยก็ได้ ดังคำกล่าวครูของศิลปะหลายท่าน เช่น ชะลูด นิยมเสมอ เคยกล่าวไว้ว่า “การสร้างสรรค์งานศิลปะให้ได้ดีนั้น ผู้สร้างสรรค์จะต้องทำความเข้าใจกับองค์ประกอบศิลป์เป็นพื้นฐานเสียก่อน ไม่เช่นนั้นแล้วผลงานที่ออกมาจะไม่สมบูรณ์เท่าไรนัก ซึ่งองค์ประกอบหลักของศิลปะก็คือรูปทรงกับเนื้อหา”

องค์ประกอบศิลป์เป็นเสมือนหัวใจดวงหนึ่งของการทำงานศิลปะ เพราะในงานองค์ประกอบศิลป์หนึ่งชิ้นจะประกอบไปด้วยการร่างภาพ (วาดเส้น) การจัดวางให้เกิดความงาม (จัดภาพ) และการใช้สี (ทฤษฎีสี) ซึ่งแต่ละอย่างจะต้องเรียนรู้สู่รายละเอียดลึกซึ้งไปอีก องค์ประกอบศิลป์จึงเป็นพื้นฐานสำคัญที่รวบรวมความรู้หลาย ๆ อย่างไว้ด้วยกัน จึงต้องเรียนรู้ก่อนที่จะศึกษาในเรื่องอื่น ๆ

องค์ประกอบศิลป์ การจัดองค์ประกอบและการใช้สี เป็นหลักการที่สำคัญในการสร้างสรรค์ชิ้นงานศิลปะเกิดความงาม ไม่ว่าจะเป็นจิตรกรรม วาดเขียน ประติมากรรม สถาปัตยกรรมและการพิมพ์ภาพ หากปราศจากความรู้ความเข้าใจเสียแล้วผลงานนั้น ๆ ก็จะไม่มีความหมายใด ๆ เลย^{๑๗}

^{๑๗} สวนศรี ศรีแพงพงษ์, *สุนทรียะทางทัศนศิลป์*, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๘๒.

จากทรรศนะต่าง ๆ สรุปได้ว่า องค์ประกอบศิลปะเป็นหัวใจสำคัญของงานศิลปะทุกสาขา เพราะงานศิลปะใดหากขาดการนำองค์ประกอบศิลปะไปใช้ ก็จะทำให้งานนั้นดูไม่มีคุณค่า ทั้งด้านทางกายและทางจิตใจของผู้ดูหรือพบเห็นขณะเดียวกัน ก็จะบ่งบอกถึงภูมิความรู้ ความสามารถของผู้สร้างสรรค์ผลงานนั้นด้วย

ส่วนประกอบขององค์ประกอบศิลปะ

ศิลปะมีองค์ประกอบที่ลึกซึ้ง และซับซ้อนกว่าที่เรามองเห็น ตะวันตกดินที่เราว่างดงามจึงไม่ใช่ศิลปะ ก้อนหินที่ถูกน้ำซัดจนมีรูปร่างต่างๆ และอาจมีคุณค่าทางความงามก็ไม่ใช่ศิลปะ เพราะเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติ แต่ม้านั่ง บ้านเรือน เขื่อนกั้นน้ำ ภาพเขียน หรือหินที่สลักขึ้น ถึงจะมีรูปร่าง “น่าเกลียด” เพียงไรก็นับเป็นศิลปะ เพราะเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น

เป็นองค์ประกอบที่ถูกกำหนดขึ้นโดยธรรมชาติ เป็นองค์ประกอบ มูลฐานของความงามในการออกแบบ จำเป็นต้องเข้าใจคุณค่าและมูลฐาน ที่สำคัญของความงาม สามารถนำไปใช้ให้เกิดความกลมกลืน องค์ประกอบของศิลปะ ประกอบด้วย จุด (point) เส้น (line) สี (colour) รูปร่างรูปทรง (shape and form) ลักษณะผิว (texture) ลวดลาย (pattern) และช่องว่าง (space or volumn)

๑. จุด (point) : ถือว่าเป็นส่วนประกอบที่เล็กที่สุด ที่จะเริ่มต้น ไปสู่ส่วนอื่นๆ จึงเป็นจุดที่มีมวล (mass) และมีปริมาตร ได้ด้วย จะมีขนาดเล็กหรือใหญ่ ก็ได้ การใช้จุด ก็เพื่อบอกถึงความต่อเนื่อง เชื่อมโยง การเน้นนำสายตา หรือจะใช้เน้นให้เกิดความเด่นขององค์ประกอบอื่น ๆ ก็ได้ จุดจะกำหนดตำแหน่งในที่ว่าง โดยความรู้สึกของเราแล้ว จุดไม่มีความยาว ความกว้าง และความลึก ฉะนั้น จุดจึงอยู่นิ่ง ไม่มีการเคลื่อนไหว (static) ไม่มีทิศทาง และ เป็นศูนย์กลาง (centralized)

๒. เส้น (line) : เส้นในทางเรขาคณิตหรือในทางการเขียนแบบนั้น หมายถึง จุดที่เรียงต่อ ๆ กัน ส่วนใหญ่ใช้เครื่องมือเขียนแบบกำหนดขนาดและทิศทางแต่เส้นในการออกแบบจะมีอิสระทั้งขนาด ทิศทาง ระยะ มีสภาพเป็น ตัวแบ่ง พื้นที่ หรือกำหนดบริเวณว่าง (space) และสร้างรูปทรงขององค์ประกอบต่าง ๆ เส้นในการออกแบบจะให้ความรู้สึกต่อการมองด้วย เช่น ให้ความรู้สึก เคลื่อนไหว ความต่อเนื่อง สัมพันธ์ และการนำสายตา ลักษณะของเส้นในการ ออกแบบ มีลักษณะต่างๆ เช่น

– เส้นตั้งตรง ให้ความรู้สึกมั่นคง แข็งแกร่ง แน่นอน ตรง สง่า แสดงถึงความสูง เส้นตั้งที่ปรากฏในสวน เช่น ต้นไม้ เสาโคมไฟ กำแพง รั้ว

– เส้นนอนหรือเส้นระดับ ให้ความรู้สึกราบเรียบ สงบ พักผ่อน เช่น เส้นที่ขอบฟ้า ไกล ตัดกับทะเล ยามเย็นในทางการจัดสวนเส้นนอนจะสร้างพื้นที่ในทางราบ เช่น สนามหญ้า ฝั้วน้ำ ทางเดิน เส้นที่เกิดจากการตัดแต่งต้นไม้ เช่น แนวของเข็มญี่ปุ่น อิทธิพลของเส้นนอนในสวนจะช่วยลด ความสูงโดดของเส้นตั้ง ถือเป็นมิติ ลวงตา

– เส้นโค้ง ให้ความรู้สึกนุ่มนวล อ่อนไหว สบาย และความเป็นอิสระ การเคลื่อนที่ จะเห็นได้ว่า ในการออกแบบสวน จะใช้เส้นโค้งมาก เช่นเส้นที่ไหลคดเคี้ยว ของสนามหญ้า ทางเดินเท้า ถนน สระน้ำ

– เส้นทแยง เส้นขวาง เส้นซิกแซก เส้นเหล่านี้ให้ความรู้สึกเคลื่อนไหว รวดเร็ว ตื่นเต้น แข็งกร้าว อิทธิพลของเส้นลักษณะนี้ คือ ความมีแบบแผน น่าเกรงขาม จึงเป็นเส้นที่มักใช้ ตกแต่งสวนประดิษฐ์

๓. รูปร่างและรูปทรง (form and shape) : เมื่อเรามองเห็นต้นไม้ เส้นรอบนอกของทรงพุ่มที่มี ลักษณะ คดโค้ง หรือเส้นตั้ง ของลำต้น ซึ่งเป็นเส้นรอบรูปที่ตัดกับบริเวณว่าง สิ่งนั้น คือ รูปร่าง (form) มี ๒ มิติ (กว้างกับยาว) ส่วนเนื้อที่ภายในของทรงพุ่มหรือทรงกระบอก ของลำต้นนั้น เป็นรูปทรง (shape) มี ๓ มิติ ให้ความรู้สึกเป็นกลุ่มก้อน มีน้ำหนัก มีเนื้อที่ภายใน (กว้าง ยาว และลึก)

– รูปร่าง รูปทรงธรรมชาติ เป็นรูปร่างที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ

– รูปร่าง รูปทรงเรขาคณิต เป็นรูปร่างที่ประกอบด้วยเส้นตรงและเส้นโค้ง เช่น รูปครึ่งวงกลม รูปวงกลม รูปสามเหลี่ยม รูปสี่เหลี่ยม รูปห้าเหลี่ยม เป็นต้น

– รูปร่าง รูปทรงอิสระ เป็นรูปร่าง รูปทรงต่าง ๆ ที่นอกเหนือจากรูปร่าง ธรรมชาติ และรูปร่าง เรขาคณิต

๔. มวลและปริมาตร (mass and volume)

มวล หมายถึง เนื้อทั้งหมดของสาร ถ้าเป็น พุ่มไม้ ก็คือ พื้นที่ภายในทรงพุ่มทั้งหมด มวลของหิน คือ เนื้อที่แข็งแกร่งของหิน

ปริมาตร (volume) คือ พื้นที่กั้นระหว่างในอากาศหรือบริเวณว่าง (space) ของวัตถุต่าง ๆ กำหนด เป็นรูปทรงที่แสดงเป็น ๓ มิติ การกำหนดมวลและปริมาตร มักจะถูกเรียกกลับไปกับ เรื่องของเนื้อที่ และปริมาณ เช่น ใช้พื้นที่ไม้ในปริมาณที่มาก ๆ มาปลูกรวมกัน เพื่อสร้างเนื้อที่ ดังนั้นในการจัดวาง องค์ประกอบต่าง ๆ ลงในพื้นที่ จึงต้องคำนึงถึงปริมาณของวัตถุและการใช้เนื้อที่

๕. ผิวสัมผัส (texture) หมายถึง ลักษณะพื้นผิวหน้าของวัตถุ เมื่อสัมผัสจับต้อง หรือมองเห็นแล้ว รู้สึกได้ว่าหยาบ ละเอียด เป็นมัน ขรุขระ เป็นเส้น เป็นจุด เป็นกำมะหยี่ หรือพื้นผิวสัมผัสเรียบ สม่่าเสมอ จะให้ลักษณะผิวสัมผัสละเอียด (Fine texture) ให้ความรู้สึก ต่อลักษณะผิว

– ลักษณะผิวที่เรียบ จะให้ความรู้สึกลื่น คล่องตัว รวดเร็ว

– ส่วนลักษณะผิวที่ขรุขระ หยาบ หรือเน้นเส้นสูงต่ำ จะให้ความรู้สึก มันคง แข็งแรง

๖. ลวดลาย (pattern) ลวดลายในการจัดสวน เป็นการจัดตกแต่งพื้นผิว (surface) ด้วยลักษณะ ต่าง ๆ ให้เห็นเป็นลวดลายขึ้น อาจะจัดโดยใช้ลักษณะซ้ำ ๆ กันของ จุด เส้น สี หรือรูปร่างบนพื้นผิว เพื่อปรุงแต่งพื้นผิวให้สวยงาม ผิวพื้นในสวน ที่สามารถกำหนด ลวดลายลงไปได้ เช่น

- พื้นผิวที่ให้ความรู้สึกอ่อนนุ่ม (surf surface) ได้แก่ สนามหญ้า พื้นทราย
- พื้นผิวที่ให้ความรู้สึกกระด้าง (hard surface) ได้แก่ พื้นซีเมนต์ พื้นศิลาแลง พื้นอิฐ หรือพื้น

หินขัด

- พื้นผิวที่ให้ความรู้สึกค่อนข้างแข็ง (Semi-hard surface) ได้แก่ พื้นซีเมนต์สลัப்புหญ้า

องค์ประกอบศิลปะ หมายถึงศิลปะที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อแสดงออกทางอารมณ์ ความรู้สึก ความคิด หรือความงาม ซึ่งประกอบด้วยส่วนที่มนุษย์สร้างขึ้น และส่วนที่เป็นการแสดงออกอันเป็นผลที่เกิดจาก โครงสร้างทางวัตถุ

ความสำคัญขององค์ประกอบศิลป์ในการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะในสาขาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสาขา ทัศนศิลป์ หรือประยุกตศิลป์ ผู้สร้างสรรค์นั้นต้องมีความรู้เบื้องต้นด้านศิลปะมาก่อน และศึกษาถึง หลักการองค์ประกอบพื้นฐานองค์ประกอบที่สำคัญ การจัดวางองค์ประกอบเหล่านั้นรวมถึงการกำหนดสี ในลักษณะต่าง ๆ เพิ่มเติมให้เกิดความเข้าใจเพื่อเวลาที่สร้างผลงานศิลปะ จะได้ผลงานที่มีคุณค่า ความหมาย และความงามเป็นที่น่าสนใจแก่ผู้พบเห็น หากสร้างสรรค์ผลงานโดยขาดองค์ประกอบศิลป์ ผลงานนั้น อาจดูต้อยค่า หมดความหมายหรือไม่น่าสนใจไปเลย ดังนั้น จะเห็นได้ว่าองค์ประกอบศิลป์ นั้น มีความสำคัญอย่างมากในการสร้างงานศิลปะ มีนักการศึกษาด้านศิลปะหลายท่านได้ให้ทรรศนะในด้านความ สำคัญขององค์ประกอบศิลป์ ที่มีต่อการสร้างงานศิลปะไว้พอจะสรุปได้ดังนี้คือ การสร้างสรรค์งานศิลปะ ให้ได้ดีนั้น ผู้สร้างสรรค์จะต้องทำความเข้าใจกับองค์ประกอบศิลป์ เป็นพื้นฐานเสียก่อน ไม่เช่นนั้นแล้ว ผลงานที่ออกมาจะไม่สมบูรณ์เท่าไรนัก ซึ่งองค์ประกอบหลักของศิลปะก็คือรูปทรงกับเนื้อหา ดังตัวอย่าง ขององค์ประกอบนี้คือ

๑. สื่อ (Media) ได้แก่ สิ่งที่ศิลปินนำมาใช้เพื่อถ่ายทอดการสร้างสรรค์ของตนให้ประจักษ์แก่ ผู้อื่น เช่น ผ้าใบ พู่กัน สี สำหรับจิตรกรรม หรือหินอ่อน ค้อน สิ่ว สำหรับประติมากรรม เป็นต้น

๒. เนื้อหา (Content) ได้แก่ เรื่องราวที่ศิลปินแสดงออกมาโดยใช้สื่อที่เหมาะสม เช่น พระพุทธรูป ในประติมากรรม เป็นต้น

๓. สุนทรียธาตุ (Aesthetical elements) มี ๓ อย่าง คือ ความงาม (beauty) ความแปลกหู แปลกตา (Picturesqueness) และความน่าทึ่ง (Sublimity) พระพุทธรูป หรือพุทธปฏิมา อาจมีทั้ง ความงามและความน่าทึ่งปะปนกัน^{๑๘}

^{๑๘} อำนวย เย็นสบาย, ศิลปะวิจารณ์, หน้า ๑๙๖-๑๙๗, ดร.ศิริโรจน์ นามเสนา, แนวคิดพุทธศิลป์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๔.

๑.๓.๒ ประเภทของศิลปะ

ปัจจุบัน ศิลปินได้สร้างสรรค์ผลงานศิลปะไว้มากมายหลายประเภท ซึ่งเรา สามารถแบ่ง ประเภทของศิลปะ ออกได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ๆ ตามประเภทของความงาม คือ^{๑๙}

๑. วิจิตรศิลป์ (Fine Art) คือศิลปะที่อำนวยการประโชยชน์ทางใจ ที่มุ่งเน้นความงดงาม และความพึงพอใจ มากกว่าประโยชน์ใช้สอย หรือสิ่งที่มีมนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการ ทางด้านจิตใจ และอารมณ์ เป็นสำคัญ แบ่งออกเป็น ๖ แขนง คือ

- จิตรกรรม (ภาพเขียน)
- ประติมากรรม (ภาพปั้น)
- สถาปัตยกรรม (งานก่อสร้าง)
- วรรณกรรม (บทประพันธ์)
- ดนตรี และนาฏศิลป์ (การขับร้อง, การบรรเลง)
- การพิมพ์ภาพ

๒. ประยุกต์ศิลป์ (Applied Art) คือศิลปะที่อำนวยการประโชยชน์ทางกายมุ่งเน้นประโยชน์ทางการใช้สอยมากกว่าความงาม หรือสิ่งที่มีมนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการทางร่างกาย แบ่งออกเป็น ๕ แขนง คือ

- พาณิชยศิลป์ (ศิลปะเพื่อประโยชน์ทางการค้า)
- มัณฑนศิลป์ (ศิลปะการตกแต่ง)
- อุตสาหกรรมศิลป์ (ศิลปะออกแบบผลิตภัณฑ์)
- หัตถศิลป์ (ศิลปะที่ใช้ฝีมือ)
- การออกแบบ

นอกจากนี้ ในคัมภีร์มังคลัตถที่ปนี พระสิริมังคลาจารย์ ได้แบ่งศิลปะออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. อนาคตศิลป์ (อนาคตศิลป์) คือ ศิลปะของบรรพชิต

๒. อาคตศิลป์ (อาคตศิลป์) คือ ศิลปะของคฤหัสถ์^{๒๐}

ศิลปะ ที่กล่าวถึงในมงคลที่ ๘ นี้ พิจารณาโดยทั่วแล้วท่านอธิบายเน้นหนักในการเป็นช่วง หรืออีกนัยหนึ่ง คือทำเป็นพาหุสัจจะนั้นเป็นนักรู้ นักปราชญ์ ส่วนศิลปะนั้นหมายถึงเป็นนักรทำ รวม ๒ อย่างเข้าด้วยกันตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า “มีศิลปวิทยา”

^{๑๙} ศิริโรจน์ นามเสนา, แนวคิดพุทธศิลปะ, หน้า ๔-๗

^{๒๐} มงคล. (บาลี) ๑/๑๒๘/๑๔๙.

ศิลปะประการแรก คืออนาคาริกศิลปะ คือศิลปะของบรรพชิต : ศิลปะของบรรพชิตนั้น ท่านยกตัวอย่างการทำจีวรเป็นเช่น กะจีวร ตัด และเย็บเป็น ในสมณบริวารอื่น ๆ ก็เหมือนกัน คือทำเป็น ทำได้เหมาะสมความมุ่งหมาย ท่านยกตัวอย่างพระอานนท์ออกแบบจีวรตามพระพุทธดำริซึ่งใช้กันมาจนถึงทุกวันนี้ มีเรื่องย่อว่า

คราวหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในทักษิณาศรีชนบท ทอดพระเนตรเห็นนาของชาวมคธ มีพระดำรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ เธอสามารถทำจีวรให้เหมือนรูปนาของชาวมคธได้ หรือไม่ ?”

พระอานนท์เป็นผู้ฉลาดในศิลปหัตถกรรม จึงทูลรับว่า “พอทำได้ พระเจ้าข้า”

พระศาสดาเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ พระอานนท์ทำจีวรแบบรูปนาของชาวมคธเสร็จแล้วนำขึ้นถวายเพื่อทรงพิจารณา พระศาสดาทรงพิจารณาแล้วทรงชื่นชมยินดี ตรัสชมเชยพระอานนท์ในท่ามกลางหมู่สงฆ์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก สามารถรู้ทั่วถึงคำที่เรากล่าวโดยย่อ ทำจีวรได้เหมาะสมตามความประสงค์ คือ ทำกุลี บ้าง อัชฌกุลี บ้าง มณฑล บ้าง อัชฌมณฑล บ้าง วิวัฏฐะ บ้าง อนุวิวัฏฐะ บ้าง คีเวยยกะ บ้าง ชังเขยยกะ บ้าง พาหันทะ บ้าง จีวรที่ทำแล้วนั้นเป็นของตัดด้วยศัสตรา เสร้าหมองด้วยศัสตรา สมควรแก่สมณะเป็นของที่พวกโจรไม่พึงเล็ง คือไม่ต้องการอยากได้ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสังฆาฎีที่ตัดแล้ว จีวรและสบงที่ตัดแล้ว” ดังนี้^{๒๑}

การทำจีวรของพระอานนท์นั้นเป็นศิลปะที่ยั่งยืนมาก ยั่งยืนคงรูปมาเป็นเวลาถึง ๒๕๖๑ ปีเศษแล้ว และ ยังจะต้องใช้กันไปอีกนานเท่าไร ไม่มีใครกำหนดได้ นับเป็นผลงานที่น่าชื่นใจจริงๆ

ศิลปะประการที่ ๒ เรียกว่าอนาคาริกศิลปะ คือศิลปะของคฤหัสถ์ หรือศิลปะของผู้ครองเรือนมีมากมายหลายอย่าง เช่น ช่างฉาก ช่างทอ ช่างย้อม ช่างกลบ ช่างหนังเป็นคำรบที่ห้า เรียกว่า ช่างผู้มีศิลปะ

ความเป็นผู้มีศิลปะสำหรับคฤหัสถ์ตามที่ปรากฏในสิปปกถาแห่งธรรมนิตี (ศิลปศาสตร์) ๑๘ ประการ เช่น ตำราว่าด้วยการคำนวณ ตำรายิงธนู เป็นต้น อันได้มีการเรียนการสอนกันมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล

ศิลปะ ๑๘ ประการนั้น มีหลายแบบ แบบหนึ่งจากคัมภีร์โลกนิตี และธรรมนิตี ได้แก่ ๑. สุติ ความรู้ทั่วไป ว่าด้วยศัพทศาสตร์ หลักภาษาต่าง ๆ ๒. สมมุติ ความรู้กฎธรรมเนียม ได้แก่ ธรรมศาสตร์ ว่าด้วยเกณฑ์การวินิจฉัยยรรถคดีของพระราชา หรือของหลวง ๓. สังขยา ว่าด้วยการคำนวณ ๔. โยคา หรือโยคะ การช่างการยন্ত্র ๕. นิตี การปกครอง (คือความหมายเดิมของนิตศาสตร์ในชมพูทวีป) ๖. วิเสสิก การรู้การอันให้เกิดมงคล การใช้เครื่องมือก่อสร้าง วิชาก่อสร้าง เป็นต้น ๗. คันธัพพา การร้องรำ ขับร้อง

^{๒๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔, วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๖-๑๓๗, มงคลที่ปณี. (บาลี) ๑/๑๓๐/๑๕๐.

บรรเลง ฟ้อนรำ ๘. คณิกา การบริหารร่างกาย ๙. อนุพเพธา การยั้งธนู (อนุพเพธา ก็ว่า) ๑๐. ปุราณา ชื่อคัมภีร์ในศาสนาฮินดู ๑๑. ติกิจฉา การบำบัดโรค (แพทยศาสตร์) ๑๒. อิติหาสะ ตำรา หรือประวัติศาสตร์ ๑๓. โชติ ความรู้เรื่องสิ่งส่องสว่างในท้องฟ้า (ดาราศาสตร์) ๑๔. มายา ตำราพิชัยสงคราม ๑๕. ฉันทสา การประพันธ์ ๑๖. เกตุ การพูด ๑๗. มันทา การเวทมนตร์ และ ๑๘. สัททา หลักภาษาหรือไวยากรณ์^{๒๒}

ทั้ง ๑๘ อย่างนี้โบราณเรียกรวมว่า *สิบแปด ศิลปะ* หรือ *ศิลปะ* ไทยแปลออกเป็น ศิลปศาสตร์ (ตำราว่าด้วย ศิลปะต่าง ๆ)

แต่ในสมัยปัจจุบัน ได้แยกความหมายศิลปะ กับ ศาสตร์ ออกจากกัน คือ

ศิลปะ หมายถึงวิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรง ความงาม เช่น ดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ และจิตรกรรม เป็นต้น

ศิลปะหรือศิลป์ เป็นการกระทำหรือขั้นตอนของการสร้างชิ้นงานศิลปะโดยมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ สุนทรียภาพ จินตนาการ หรือการสร้างจากอารมณ์ในภาวะต่างๆ ของมนุษย์ จนเป็นผลงานอารมณ์ ความรู้สึกในความงาม ความชอบ ความพึงพอใจ ความประทับใจ หรือเกิดความสะเทือนใจ มีอารมณ์ ชื่นชม ชอบรัก ไม่พอใจ เกลียด ชิงชัง เป็นต้น^{๒๓}

ความเป็นผู้ฉลาดในงานหัตถกรรม มีความสำคัญ เพราะความเจริญรุ่งเรืองของโลก ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความเจริญทางศิลปะ ศิลปะยิ่งเจริญมากขึ้นเพียงใด โลกก็เจริญขึ้นเพียงนั้น พึงเห็นได้ในสิ่งที่มนุษย์ ได้สร้างสรรค์ขึ้นในปัจจุบัน

ตามมติทางพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่าศิลปะมีอยู่ในบุคคลใด และบุคคลนั้นรู้จักนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ผู้มีศิลปะนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้มีมงคล

ในราชาธิปายสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ชาณุสโสนิพราหมณ์ ว่า “ศิลปะเป็นเครื่องสร้างความมั่นใจแก่คฤหัสถ์ ดังข้อความว่า “คหบดีทั้งหลาย มีความประสงค์โภคทรัพย์ นิยมปัญญา มั่นใจในศิลปะ ต้องการการงาน มีกรงานที่ทำเสร็จแล้วเป็นที่สุด”^{๒๔} ดังนั้น ตามพุทธทรรศนะ ศิลปะจึงเป็นที่พึงของคฤหัสถ์ เป็นเครื่องมือสร้างความมั่นใจแก่ชีวิตคฤหัสถ์ เพราะมีผลต่อการทำงาน มีผลต่อความสำเร็จในชีวิต อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาก็มีที่ที่ยืนยันว่า “ขึ้นชื่อว่าศิลปะแม้ชนิดใดชนิดหนึ่งก็สามารถให้

^{๒๒} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาไทย*, (กรุงเทพฯมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ ในงานพระราชทานเพลิงศพพระพรหมมังคลาจารย์, ๒๕๖๐), หน้า ๖-๗ [อ้างอิง], พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพฯมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๙), หน้า ๓๙๔., ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒*, (กรุงเทพฯมหานคร : นานมีบุคส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๐๒.

^{๒๓} เสถียร สระทองให้, *พุทธศิลปะ*, (พิษณุโลก : บริษัท โปกัสพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๓.

^{๒๔} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๒/๕๒๑. ขัตติยสูตร

สำเร็จประโยชน์ได้โดยแท้”^{๒๕} เพราะฉะนั้น สำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน พระพุทธศาสนาจึงสนับสนุนแม้กระทั่งศิลปะในการพ่อนรำ ดังข้อความว่า “บุคคลควรศึกษาศิลปะทั้งหลายที่ควรศึกษาชนทั้งหลายที่พอใจในศิลปะเหล่านั้นยังมีอยู่ เพราะว่าหญิงสาวบ้านนอกก็ยังทำพระราชานำให้พอพระทัยด้วยความเอียงอายของเธอ”^{๒๖}

คำสอนดังกล่าวนี้ล้วนแสดงถึงความสำคัญของคุณค่าของศิลปวิทยา ไม่ว่าจะเป็นศิลปะของชาวบ้านหรือศิลปะของพระสงฆ์ ศิลปะจึงแสดงถึงความสำคัญของคุณค่าในฐานะเป็นเครื่องมือสำหรับการเลี้ยงชีพของมนุษย์

ดังนั้น คำว่า “พุทธศิลป์ (พุทธศิลปะ)” จึงหมายถึงผลงานสร้างสรรค์ที่ได้รับยกย่องว่าเป็นงานที่ยอดเยี่ยม หรือเป็นศิลปะ ในด้านทัศนศิลป์ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ได้แก่พุทธศิลป์ประเภทจิตรกรรม (painting) ประติมากรรม (sculpture) และสถาปัตยกรรม (architecture) ในทางพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ งานศิลปะประเภทประติมากรรม (sculpture) (ศิลปะจำพวกวิจิตรศิลป์ เช่น แกะสลักไม้ หินอ่อน โลหะ หรืองานปูนปั้น เป็นต้น) ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา หรือพระพุทธเจ้าโดยตรง เช่น รูปเปรี๊ยะหรือองค์แทนพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า “พระพุทธรูป” ท่านเรียกศิลปะประเภทนี้โดยเฉพาะว่า “ปฏิมากรรม” และเรียกพระพุทธรูปว่า “พระปฏิมากร”

เมื่อเราได้ความหมายโดยทั่ว ๆ ไปของ “พุทธศิลป์” แล้ว ในลำดับต่อไปก็จะพิจารณาจำเพาะลงไปอีกว่า “พุทธศิลป์ หรือศิลปะในทางพระพุทธศาสนา มีอะไรบ้าง” เพราะเมื่อเรารู้ว่าอะไรบ้างในทางพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นพุทธศิลป์ ก็จะทำให้เรามองเห็นภาพชัดเจนขึ้น แต่ก่อนที่จะทราบ ว่า “พุทธศิลป์ มีอะไรบ้าง” ในบทถัดไปนั้น ก่อนอื่นเราต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับองค์ประกอบของพระพุทธศาสนาเสียก่อน เพราะองค์ประกอบเหล่านี้ต่างให้กำเนิดพุทธศิลป์ที่แตกต่างกัน กล่าวคือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ประกอบด้วยเกณฑ์ที่นักปราชญ์ทางศาสนากำหนดเอาไว้ว่าเป็น “ศาสนา ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มีศาสดา (๒) มีศาสนธรรม (๓) มีศาสนบุคคล (๔) มีศาสนพิธี และ (๕) มีศาสนสถาน และองค์ประกอบของพระพุทธศาสนาเหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดพุทธศิลป์ที่แตกต่างกัน ดังนี้

๑) ศาสดา คือ พระพุทธเจ้า องค์ประกอบข้อนี้เป็นบ่อเกิดของพุทธศิลป์ ๒ ประเภท คือ

๑. จิตรกรรมเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า คือ ศิลปะการเขียนภาพหรือวาดภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ ชาดก ภาพพระพุทธเจ้าปางต่างๆ เช่น ภาพปางสมาธิ ภาพปางอุ้มบาตร เป็นต้น

๒. ประติมากรรมเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า เช่น แกะสลักไม้ หินอ่อน โลหะ หรืองานปูนปั้นเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า เช่น พระพุทธรูปปางต่าง ๆ เรียกศิลปะชนิดนี้โดยเฉพาะว่า “ปฏิมากรรม”

^{๒๕} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๗/๔๔.

^{๒๖} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๘/๔๔.

๒) ศาสนธรรม คือ หลักคำสอน องค์ประกอบข้อนี้เป็นบ่อเกิดของพุทธศิลป์ ๒ ประเภท คือ

๑. ประติมากรรมเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เช่นตู้พระไตรปิฎก การแกะสลักไม้ตู้พระไตรปิฎก

๒. สถาปัตยกรรมเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เช่น หอพระไตรปิฎก เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์พระไตรปิฎกอีกด้วย ซึ่งโดยทั่วไปมี ๔๕ เล่ม แม้มีได้ถูกจัดว่าเป็นศิลปะ แต่ก็นับว่าเป็นศาสนวัตถุที่สำคัญเกี่ยวกับศาสนธรรมในทางพระพุทธศาสนา

๓) ศาสนบุคคล คือ พุทธบริษัท ๔ ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา องค์ประกอบด้านนี้ไม่ก่อให้เกิดศิลปะ

๔) ศาสนพิธี คือ พิธีกรรมในทางพระพุทธศาสนา องค์ประกอบด้านนี้ไม่ก่อให้เกิดศิลปะ

๕) ศาสนสถาน คือ ก่อให้เกิดสถาปัตยกรรมในทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ วัด อุโบสถ สถูป เจดีย์ อาราม วิหาร ศาลาการเปรียญ เป็นต้น^{๒๗}

จากองค์ประกอบของพระพุทธศาสนาทั้ง ๕ ประการข้างต้น จะเห็นว่ามืองค์ประกอบของพระพุทธศาสนาอยู่ถึง ๓ ประการ ที่ก่อให้เกิดศิลปะในด้านต่าง ๆ คือ พระพุทธเจ้า ศาสนธรรม และ ศาสนสถาน และศิลปะที่เกิดขึ้นมีทั้งที่เป็นศิลปะด้านจิตรกรรม (painting) ประติมากรรม (sculpture) สถาปัตยกรรม (architecture) และ ปฎิมากรรม (Sculpture) ซึ่งศิลปะเหล่านี้รวมเรียกว่า “พุทธศิลป์” หรือ “พุทธศิลปะ” นั้นเอง

ศิลปะเป็นเรื่องของความงาม ซึ่งสามารถสร้างความตื่นตาตื่นใจจนเกิดอาการตะลึงงัน หรือสะกดใจให้เกิดความลุ่มหลง ออยากซิดไกลใใคร่ครอบครอง (พระพุทธศาสนาเรียกว่าราคะ) แต่ในอีกด้านหนึ่ง ศิลปะสามารถเป็นสื่อให้เราเข้าถึงความดีและความจริงได้ กล่าวคือบันดาลใจให้เกิดศรัทธาในสิ่งดีงาม หรือน้อมใจให้เกิดความสงบ เกิดกำลังใจใฝ่ฝอยอย่างมั่นคงในอุดมคติ อีกทั้งสามารถเปิดเผยความจริงของชีวิตให้เราได้ประจักษ์ รู้เท่าทันมายาจนละวางได้ ศิลปะชั้นครูยังสามารถยกจิตสู่สภาวะเหนือโลกเหนือสามัญ (transcendence) คือสภาวะที่จิตได้สัมผัสกับความจริงชั้นสูงสุดหรือปรมัตถ์ เช่นความรู้สึกรึเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและจักรวาล สภาวะที่อัตตาตัวตนได้เลือนหาย ไม่มีเส้นแบ่งระหว่างฉันกับโลกอีกต่อไป อยู่เหนือสมมติบัญญัติหรือความจริงแบบทวินิยม (dualism) เป็นสภาวะที่จิตเปี่ยมด้วยเมตตากรุณาอย่างไม่มีประมาณ

มองในแง่นี้ศิลปะมิใช่สิ่งตรงข้ามกับศาสนา แต่สามารถเป็นสื่อนำผู้คนเข้าถึงมิติที่ลึกซึ้งสูงสุดในทางศาสนธรรมได้ แม้จะเป็นแค่ประพิมพ์ประพายก็ตาม ตรงนี้เองคือจุดบรรจบระหว่างศิลปะกับพุทธศาสนา และเป็นที่มาของพุทธศิลป์ทั้งปวง เมื่อคนๆ หนึ่งซึ่งมีความทุกข์ใจ ท้อแท้ในชีวิต ได้มานั่งอยู่เบื้องหน้า

^{๒๗} ผศ.ดร.ปัญญา นามสง่า, ศาสนาทั่วไป, (พิษณุโลก : บริษัท พี.เค.ดีไซท์, ๒๕๖๑), หน้า ๙-๑๐.

พระพุทธรูปในวิหาร เพียงแค่ได้เห็นพระพักตร์อันสงบนิ่ง เปล่งประกายแห่งความเมตตา ท่ามกลางความเงียบ ความรู้มรรันใจก็พลันหาย รวากับมีน้ำเย็นมาจลโฉมใจเกิดความสงบระงับ นี่คือนามภาพแห่งพุทธศิลป์ ที่สามารถเสริมสร้างพลังด้านบวกในใจเราได้

ศิลปะที่แท้ย่อมเป็นสากล สามารถสื่อตรงถึงใจของคนทุกยุคทุกสมัยและทุกวัฒนธรรมได้ บาทหลวงโทมัส เมอร์ตัน เมื่อได้มาถึง “คัลวิหาร” หรือวิหารหินที่เมืองโปลนารูวะ ประเทศศรีลังกา ท่านถึงกับตะลึงราวถูกตรึงใจให้แน่นิ่ง เพราะเบื้องหน้าของท่านคือ พระพุทธรูปที่สลักจากหินผาสีองค์ในปางต่าง ๆ โดยเฉพาะปางรำพึงซึ่งสูง ๗ เมตร พระหัตถ์ทั้งสองยกขึ้นประสานที่พระอุระ และมีรอยยิ้มน้อย ๆ บนพระพักตร์ที่อ้อมเอิบสงบนิ่ง

๑.๔ อิทธิพลแนวคิดและคุณค่าเกี่ยวกับพุทธศิลปะ

พุทธศิลป์คือรูปเปรียบหรือรูปแทนพระพุทธรเจ้า เป็นงานศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพระพุทธศาสนาที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพอใจที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุถวายเพื่อเป็นพุทธบูชา เนื่องในพระพุทธศาสนาเป็นการส่งเสริมเผยแพร่เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติในแนวทางที่ดั่งตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา

ประเทศไทยมีประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมายาวนาน ดังนั้นในประเทศไทยจึงมีพุทธศิลป์เป็นจำนวนมาก พุทธศิลป์ที่ปรากฏในประเทศไทยเริ่มมีให้เห็นเป็นหลักฐานที่ยังหลงเหลืออยู่ก็คือในสมัยสุโขทัย และสมัยกรุงศรีอยุธยาทำให้เราได้เห็นร่องรอยความงดงาม ความศรัทธา ความเชื่อ และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของไทยได้เป็นอย่างดี แต่แม้ว่าพุทธศิลปะจะทำหน้าที่สื่อสารศรัทธา เจตนา และแนวความคิดของผู้สร้างอย่างดียิ่ง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าเริ่มจะมีพุทธพาณิชย์เข้ามาเจือปนแล้ว เช่น การนำพุทธศิลป์ไปเป็นธุรกิจการค้า หรือนำไปเป็นเครื่องประดับแหล่งท่องเที่ยวหรือโรงแรม เป็นต้น

งานศิลปะที่มีเนื้อหาในเชิงพุทธศิลป์ มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ในประเทศที่มีการนับถือพระพุทธศาสนารวมถึงประเทศไทยดังปรากฏในงานศิลปะประเภทต่าง ๆ ทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาและเพื่อเป็นสิ่งที่ช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชนให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ดั่งตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาทั้งในฝ่ายหินยาน(หรือเถรวาท) และฝ่ายมหายาน (หรืออักษริยวาท) พุทธศิลป์ มีรากฐานที่ผูกพันกับวิถีดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านาน มีลักษณะเฉพาะของความเป็นตะวันออกมีลักษณะเฉพาะพิเศษแบบชนชาติไทย มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสังคมไทย ไม่ว่าจะ

จะเป็นภาพเขียนพุทธปฏิมา สิ่งก่อสร้าง วรรณกรรม กระทั่งแม้การตกแต่งประดับประดาซึ่งศิลปะแขนงต่าง ๆ ได้รับการกล่าวขานว่าเป็นพุทธศิลป์ โดยมีเหตุผลสำคัญประการหนึ่ง เพราะสร้างขึ้นในปริณทลของวัดประการหนึ่ง เพราะเนื้อหาสาระมีส่วนเกี่ยวข้องกับศาสนา เช่น พุทธประวัติ พุทธปฏิมา ฯลฯ เกี่ยวข้องกับคำสอนโดยอาศัยวิธีการต่างๆ เช่น ทฤษฎีสามโลกในไตรภูมิและอีกประการหนึ่ง เพราะศิลป์หรือช่างจะแสดงเจตจำนงในการเนรมิตศิลปกรรมด้วยพลังศรัทธา และเป็นพุทธบูชา เป็นต้น

จุดประสงค์หรือเป้าหมายในการสร้างศิลปะที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ต่างไปจากการสร้างศิลปะประเภทอื่น เพราะศิลปินผู้สร้างศิลปะ เนื่องในศาสนา หรือศาสนศิลป์นั้น เพื่อการสร้างงานศิลปะขึ้นเพื่อรับใช้ศาสนา ซึ่งสาระสำคัญของศาสนาทุกศาสนานั้น มุ่งให้มนุษย์มีชีวิตที่ดี มีศีลธรรมประจำใจ ดังนั้นเนื้อหาหรือเป้าหมายของศาสนศิลป์ จึงเน้นที่ความดีและความงาม เพื่อให้ผู้เสพได้รับความรู้สึกนึกคิดบนพื้นฐาน ที่เป็นแนวปรัชญาของศาสนาแต่ละศาสนา อย่างไรก็ตาม เมื่อศิลปินมีแนวคิดที่เป็นอิสระพ้นจากศาสนาแล้ว จึงสร้างศิลปะเพื่อศิลปะขึ้นในยุคต่อมาก็ตาม แต่ศิลปินก็ยังดำรงแนวคิดที่มุ่งให้ศิลปะเป็นสื่อของความดีและความงามในจิตใจมนุษย์ มากกว่าที่จะใช้ไปในทางเลวร้าย จนกล่าวกันว่า ศิลปะกับศาสนาเป็นสิ่งเดียวกันหรือเป็นสิ่งที่ใกล้ชิดกันมาก ความมุ่งหมายของศิลปะคือเกื้อกูลศีลธรรมและยกระดับจิตใจของมนุษย์ แม้ว่าการแสดงออกในบางครั้งจะใช้เรื่องกุศลเป็นสื่อ แต่เป็นไปเพื่อชี้ให้เห็นปัญหาและวิธีแก้ไข เช่น ศิลปะทางกามวิสัยตามเทวสถานในอินเดียศิลปะเหล่านั้น มีความมุ่งหมายที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ทางศีลธรรมและสังคม เนื่องจากโรคระบาดได้ทำลายชีวิตของประชาชนไปมากมาย จึงต้องช่วยกระตุ้นและสนับสนุนให้การกำเนิดมนุษย์

ในวงการศิลปะทุกวันนี้ ศิลปกรรมแนวประเพณีร่วมสมัย ได้รับความสนใจของศิลปิน เช่น สำนึกในการค้นหาความเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งศิลปินที่สนใจงานแนวนี้จะต้องมีเหตุผล อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดถึงศิลปะแนวประเพณีร่วมสมัย ผลงานศิลปะแนวหนึ่งที่ปรากฏอยู่และมีการพูดถึงกันอยู่เสมออีกคืองานพุทธศิลป์ ซึ่งเมื่อเราพูดถึงงานพุทธศิลป์ตามความเข้าใจแบบทั่วไป คืองานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ได้แก่ สถาปัตยกรรมโบสถ์วิหารวัดวาอาราม ประติมากรรมพระพุทธรูป จิตรกรรมฝาผนังเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติหรือปริศนาธรรม ฯลฯ ซึ่งเป็นความเข้าใจที่เข้าใจกัน และถ้าพูดถึงพุทธศิลป์ในแนวร่วมสมัยในปัจจุบัน ความเข้าใจของคนทั่วไปก็คือ ผลงานการสร้างสรรค์ที่ศิลปินได้พัฒนาขอบเขตของเรื่องราวรูปแบบ การแสดงออก ตลอดจนเทคนิควิธีการขึ้นมาใหม่ ซึ่งถ้าเราจะสรุปในเบื้องต้น ในด้านเรื่องราวมีความสมจริงมากขึ้น มีเสรีภาพในการคิดจินตนาการนอกกรอบจากความคิดดั้งเดิม ส่วนรูปแบบการแสดงผลงาน เทคนิควิธีการ ศิลปินจำนวนไม่น้อยอาศัยวิทยาการ แนวคิดที่มีความเป็นสากลมาพัฒนาปรับปรุงผลงานของตน ผลงานของศิลปินของไทยที่ เทคนิค รูปแบบและการแสดงออกที่มีความเป็นสากล เช่น

ผลงานของถวัลย์ ดัชนี, วรฤทธิ์ ฤทธาคณี, สุรสิทธิ์ เสาวคง, ปรีชา เกาทอง สมหมาย พันธุ์บ้านแหลม, ดำรง วงศ์อุปราช, กิลเบิร์ต ลอย ฯลฯ

จะเห็นได้ว่า ลักษณะการแสดงออกของงานศิลปะที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน มีความหลากหลาย ทั้งรูปแบบและเนื้อหามากขึ้น ดังนั้น การรับรู้ถึงคุณค่าของความงามต่องานศิลปะ จำเป็นต้องอาศัยการวิพากษ์วิจารณ์งานศิลปะขึ้นมา เพื่อให้ผู้ชมในสังคมรับทราบถึงความคิดของศิลปินที่สร้างสรรค์งานออกมาในสังคมซึ่งการวิจารณ์งานพุทธศิลป์ต้องมีการใช้หลักเกณฑ์ทางวิชาการ เพื่อให้ผู้ชมในสังคมได้เข้าใจ และยอมรับในงานศิลปะชิ้นนั้นๆ

แนวคิดเกี่ยวกับศิลปะกับศาสนา : ถ้าย้อนไปดูในยุคประวัติศาสตร์จะเห็นว่า มนุษย์เริ่มเขียนรูปในถ้ำ เริ่มเอาหินมาวางเป็นอนุสรณ์หรือทำสิ่งที่เคารพบูชาขึ้นมา เมื่อศาสนาเกิดขึ้นก็ใช้ศิลปะเป็นเครื่องมือในการเผยแพร่ศาสนา หรือแม้กระทั่งการสร้างศาสนสถานขึ้นมา เพื่อให้ศาสนิกชนได้ทำพิธีหรือเคารพบูชา ซึ่งในทุกศาสนาก็มีศิลปะเป็นเครื่องมือ

ในกรณีพระพุทธศาสนานั้น ก็ใช้ศิลปะเป็นเครื่องมือหรือเป็นเครื่องช่วยในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ทั้งทางด้านจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมนั้นเราก็มีการสร้างสถูปเจดีย์ สร้างวิหารเป็นศาสนสถานเป็นที่สักการะ

ความสัมพันธ์ของศิลปะกับศาสนา : ต้องบอกอย่างนี้ว่า บ่อเกิดของศิลปะที่ใหญ่ที่สุดในโลกก็คือศาสนา เพราะคนเราเมื่อมีความศรัทธาในศาสนาแล้วก็จะทุ่มเท อุทิศตน และต้องการให้สิ่งดี ๆ บังเกิดขึ้นกับศาสนาที่ตัวเองนับถือ ฉะนั้น ศาสนสถานแต่ละแห่งนั้นก็เกิดจากพลังศรัทธาของคนในชุมชนรวมกัน ฉะนั้นจะสวยกว่าบ้านแน่นอน เพราะบ้านเกิดจากทุนทรัพย์ของคน ๆ เดียว แต่ศาสนสถานเกิดจากกำลังทุนของทุกคนรวมกัน และหาช่างที่มีฝีมือที่สุด ทำอย่างตั้งใจที่สุดทำให้ศิลปะทั้งหลายมีการพัฒนาไม่เฉพาะสิ่งปลูกสร้างอย่างเดียว ศิลปะที่เนื่องด้วยเรื่องทางศาสนาทั้งหมดก็จะพัฒนาตามกันมาทั้งหมดเลย ขนาดจารึกคำสอนอย่างคัมภีร์ไบรอนเขาก็มีการพัฒนา สมัยก่อนไม่มีกระดาษ ก็ใช้ใบลานในการจารึก เพราะใบลานมีความทนทานสามารถเก็บได้หลายร้อยปีสถาปัตยกรรมทางด้านศาสนาที่สร้างด้วยทองคำหรือเงินตามฉันทันนั้น จะขัดแย้งกับคำสอนของศาสนาหรือไม่ ต้องบอกว่าส่วนตัวนั้นต้องเรียบง่าย แต่ถ้าเป็นส่วนรวมที่ต้องแสดงออกถึงความเคารพบูชาแล้ว ก็ควรเอาสิ่งที่ดีที่สุดในมืออยู่เพื่อไปบูชาสิ่งทีเนื่องด้วยพระรัตนตรัย พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ นั้นเป็นธรรมเนียมตั้งแต่ครั้งพุทธกาลอย่างอนาถปิณฑิกเศรษฐี จะสร้างวัดถวายพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ก็ต้องไปเลือกทำเลที่เหมาะสมที่สุด พอมานาจอสวนเจ้าเขตที่อยู่ไม่ไกลไม่ไกลเมืองจนเกินไป มีบรรยากาศร่มรื่น เจ้าของเขาไม่อยากจะขยี้ขยี้ไปในลักษณะว่า ให้เอาเงินมาปูเรียงให้เต็มพื้นที่นั้นถึงจะขายให้ และไม่บอกราคาเลย แต่อนาถปิณฑิกเศรษฐีฟังแล้วไม่ต่อราคาเลย กลับไปบ้านขนเงินมาปูเรียงจนเต็มผืนแผ่นดินนั้นเลย มีศรัทธาขนาดนั้นเลย